

Θεσσαλονίκη: από τη μονοκεντρική πόλη στη διάχυτη αστική ανάπτυξη.
Προσεγγίσεις του φαινομένου, με αφορμή το βιβλίο του Γρ. Καυκαλά, Θεσσαλονίκη.
*Μείωση της μονοκεντρικότητας στο πολεοδομικό συγκρότημα και
ο ρόλος του τριτογενούς τομέα*

Α. ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ - ΓΕΡΟΛΥΜΠΟΥ, Ν. ΠΑΠΑΜΙΧΟΣ

Η μονοκεντρικότητα και τα όριά της

παραδοσιακά μονοκεντρική δομή της Θεσσαλονίκης, όπως διαμορφώθηκε από το 1870 και μετά, επιδεικνύει τάσεις γρήγορης μετεξέλιξης, αγγίζοντας στην τελευταία δεκαετία του 20^{ου} αιώνα τα όρια της λειτουργικότητάς της. Παρά το γεγονός ότι οι επίσημες απογραφές διαπιστώνουν μια σχετική πληθυσμιακή σταθεροποίηση, η πόλη δεν έχει σταματήσει να επεκτείνεται ακολουθώντας τις γενικότερες τάσεις που κυριάρχησαν στον ευρωπαϊκό χώρο στο τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα. Ο Οργανισμός Ρυθμιστικού Θεσσαλονίκης, που ιδρύθηκε το 1985, επιχείρησε να παρέμβει στο φαινόμενο της

ανεξέλεγκτης χωρικής επέκτασης προσδιορίζοντας με το Ρυθμιστικό Σχέδιο στόχους πολυκεντρικής δομής, ελέγχου της ανάπτυξης του πολεοδομικού συγκροτήματος και ανάπτυξης των οικισμών της ευρύτερης περιοχής. Τα αποτελέσματα, 15 χρόνια μετά, δεν δικαιώνουν τους στόχους καθώς δεν υπήρξε ολοκληρωμένη παρεμβατική πολιτική, ικανή να χειραγωγήσει τις αγοραίες δυνάμεις προς την επιθυμητή αστική ανάπτυξη. Αποσπασματικά και ανοργάνωτα, δραστηριότητες κάθε είδους, μαζικής κατανάλωσης, εμπορικών εκθέσεων, αντιπροσωπειών, αναψυχής, εκπαιδευτηρίων, αθλητικών κέντρων, ερευνητικών κέντρων, εγκαταστάσεων υγείας, ακόμη

Α. ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ - ΓΕΡΟΛΥΜΠΟΥ, αναπλ. καθηγήτρια ΑΠΘ, Ν. ΠΑΠΑΜΙΧΟΣ, αναπλ. καθηγητής ΑΠΘ

και διεθνών οργανισμών έχουν καταλάβει μεγάλο τμήμα της περιφερειακής ζώνης, κυρίως ανατολικά.

Στην προσπάθεια να μελετηθεί το φαινόμενο αυτής της διάχυτης αστικής ανάπτυξης, ο Οργανισμός Ρυθμιστικού προχώρησε με ερευνητικό πρόγραμμα στην καταγραφή και μελέτη των νέων δεδομένων, ιδιαίτερα εκείνων που συνδέονται με τις τριτογενείς δραστηριότητες. Η προσπάθεια εντασσόταν στην προοπτική ελέγχου και αναπροσαρμογής των κατευθύνσεων του Ρυθμιστικού Σχεδίου της Θεσσαλονίκης στο άμεσο μέλλον, ώστε οι διαμορφωμένες καταστάσεις να ενσωματωθούν στο πολεοδομικό συγκρότημα και να διατυπωθούν παράλληλα συνεκτικές πολιτικές για την αντιμετώπιση του φαινομένου. Καρπός αυτής της ερευνητικής εργασίας είναι το βιβλίο του Γρηγόρη Καυκαλά, *Θεσσαλονίκη. Μείωση της μονοκεντρικότητας στο πολεοδομικό συγκρότημα και ο ρόλος του τριτογενούς τομέα*, εκδόσεις Ζήτη, Θεσσαλονίκη 1999, σελίδες 192¹.

Όπως φαίνεται αμέσως από τον τίτλο, οι ερευνητές εστίασαν το ενδιαφέρον τους στον τριτογενή τομέα, που έχει εκδηλώσει έντονο δυναμισμό τα τελευταία χρόνια στο πλαίσιο μιας γενικότερης διεθνούς δυναμικής. Η επιλογή αυτή είναι εύλογη, καθώς συνδέεται με την ιδιαίτερη συμβολή των υπηρεσιών τόσο στην διαμόρφωση νέων κεντρικών περιοχών όσο και στη διάχυση αστικών λειτουργιών στον περιφερειακό χώρο. Και δικαιολογείται επί πλέον στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, όπου η ανάδειξη της πόλης σε μητροπολιτικό κέντρο με υπερεθνική εμβέλεια, συναρτάται συχνά με την ανάπτυξη των υπηρεσιών².

Τα χαρακτηριστικά των τριτογενών δραστηριοτήτων και

η επίδρασή τους στην πολεοδομική οργάνωση, στην αστική επέκταση και στην αναπτυξιακή δυναμική της πόλης είναι από τα πλέον ενδιαφέροντα θέματα του βιβλίου.

Στο βιβλίο τίθενται ζητήματα που αφορούν μια νέα για τη χώρα μας μορφή ανάπτυξης των πόλεων. Πράγματι, η οργάνωση της νεοελληνικής πόλης στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα βασίσθηκε στο μονοκεντρικό μοντέλο, ακόμη και αν στις πρώτες δεκαετίες του ίδιου αιώνα, οι ελληνικές πόλεις έφεραν σαφή χαρακτηριστικά δύο διαφορετικών κληρονομιών. Οι μιν οικισμοί της Παλαιάς Ελλάδας εξέφραζαν με την μορφή τους τις συνεχείς αλλά άνισες προσπάθειες πολεοδομικής οργάνωσης του 19^{ου} αιώνα: στοιχειώδεις γεωμετρικές χαράξεις, έμφαση στην οργάνωση γύρω από έναν κεντρικό χώρο με δημόσιο χαρακτήρα -πλατείες, διοικητικά κτίρια, συνεχή μέτωπα- και λειτουργίες αγοράς³. Οι γειτονιές της κατοικίας, με σχετικά ομοιογενή σύνθεση πληθυσμού, είχαν αναπτυχθεί περιμετρικά με αραιή δόμηση. Μια κοινωνική διαφοροποίηση ήταν ενδεχόμενο να παρατηρηθεί με την εγκατάσταση των υψηλότερων εισοδημάτων στο κέντρο, ή, σπανιότερα σε περιοχές πιο απομακρυσμένες, με ευνοϊκά φυσικά χαρακτηριστικά.

Αντίθετα οι πόλεις των Νέων Χωρών, (βόρειες επαρχίες - νησιά ανατολικού Αιγαίου - Κρήτη) χαρακτηρίζονταν από μια πολυπυρηνική μορφή, με χαλαρό κέντρο που στέγαζε μόνον χρήσεις αγοράς και ένα μικρό αριθμό γραφείων και υπηρεσιών, ενώ γύρω απλώνονταν γειτονιές κατοικίας με σαφή διάκριση ανά εθνικές και θρησκευτικές ομάδες, εσωστρεφώς οργανωμένες γύρω από ένα θρησκευτικό-κοινωνικό κέντρο⁴.

Πάντως και στις δύο περιπτώσεις επρόκειτο για πόλεις μικρού μεγέθους. Με την εξαίρεση των τριών μεγαλύτερων πόλεων, Αθήνας (292.000 κάτ.), Πειραιά (130.000 κατ.) και Θεσσαλονίκης (170.000 κατ.), το 1920 το αστικό δίκτυο αποτελείται από 30 πόλεις άνω των 10.000 κατοίκων, που συγκέντρωναν λίγο περισσότερο από ένα εκατομμύριο κατοίκους, ή περίπου το 20% του συνολικού πληθυσμού της χώρας. Αν αφαιρεθούν το συγκρότημα Αθήνα - Πειραιάς και η Θεσσαλονίκη, το μέσο μέγεθος των υπολοίπων δεν υπερέβαινε τις 14.650 κατοίκων, με μεγαλύτερη την Πάτρα που συγκέντρωνε 50.000⁵.

Στην περίοδο του μεσοπολέμου, το Νομοθετικό Διάταγμα του 1923 ουσιαστικά περιγράφει και επιβάλλει ένα μοντέλο πόλης που συνέλαβε θεωρητικά η πολεοδομία της εποχής (διεθνώς) και που στην Ελλάδα εισήχθη νωρίτερα με τον ανασχεδιασμό της Θεσσαλονίκης επιτυχώς, ενώ το αντίστοιχο για την Αθήνα σχέδιο Καλλιγά δεν εγκρίθηκε ποτέ. Πάντως η εφαρμογή του διατάγματος σε συνδυασμό με τα σχέδια πόλεως προώθησε κοινή διάρθρωση στις ελληνικές πόλεις. Πρόκειται ουσιαστικά για έναν απόηχο 'ταιυλορικού' μοντέλου: φονξιοναλιστική οργάνωση πάνω σε τυπικές αστικές χαράξεις, διαφοροποίηση ορισμένων λειτουργιών - βιομηχανικές ζώνες, αναψυχή, ισχυρό κέντρο ή αρθρωτά κέντρα (στις μεγάλες πόλεις που δεν υλοποιήθηκαν: εμπορικό, χρηματιστικό, εκπαιδευτικό, διοικητικό κλπ)- περιμετρική ζώνη ελεγχόμενης δόμησης (ενίοτε προοριζόμενη για ζώνη πρασίνου) και εγκατάσταση των προσφύγων (μετά το 1922) σε περιφερειακούς συνοικισμούς.

Τα μεγέθη πάντως εξακολουθούν να παραμένουν

μικρά. Το 1940, αν εξαιρεθούν το συγκρότημα της Πρωτεύουσας που με τον Πειραιά υπερέβαινε το 1,2 εκατομμύρια κατοίκους και η Θεσσαλονίκη που έφθανε τους 278.000, το μέσο μέγεθος των υπολοίπων πόλεων κυμαινόταν στις 21.500 κατοίκους, με μόνο την Πάτρα, τον Βόλο και την Καβάλα να υπερβαίνουν τις 50.000.

Το μονοκεντρικό μοντέλο δεν παρουσιάζει λειτουργικά προβλήματα μέχρι και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, όταν η ανοικοδόμηση των πόλεων εκδηλωνόταν ήδη με δυναμισμό. Με την βαθμιαία κυριαρχία της πολυκατοικίας στη δεκαετία του 1960, πρώτα θα ανοικοδομηθούν τα κεντρικά οικόπεδα με τις υψηλότερες εκμεταλλεύσεις, ανανεώνοντας το κτιριακό απόθεμα και υποστηρίζοντας τον χαρακτήρα των κεντρικών συνοικιών. Η γενίκευση της αστικής πολυκατοικίας με τη μίξη λειτουργιών που επιτρέπει, οδηγεί στην διάχυση τριτογενών λειτουργιών στον αστικό ιστό, διαμορφώνοντας τελικά ένα συνεχές πλέγμα κεντρικών δρόμων, από τη γειτονιά μέχρι το κέντρο της πόλης. Κατ' αυτό τον τρόπο, με την επέκταση των τριτογενών λειτουργιών ταυτόχρονα με την πρόοδο της ανοικοδόμησης και την αύξηση των πυκνοτήτων στην "εντός σχεδίου" πόλη, το μονοκεντρικό μοντέλο εμπλουτίστηκε διατηρώντας την λειτουργικότητά του. Η μονοκεντρική πόλη εξακολούθησε να λειτουργεί ακόμη και μετά την επέκταση του πολεοδομικού χώρου με την οίκηση της "εκτός σχεδίου" περιφέρειας των πόλεων από νέους αυθαίρετους οικιστές: για όσο χρόνο τουλάχιστον το χαμηλό επίπεδο κατανάλωσης των νέων μετοίκων σε συνδυασμό με την άναρχη και απρογραμματίστη αστικοποίηση, καθώς και την ανυπαρξία οποιασδήποτε προσφοράς κοινωνικών

υποδομών και χώρων συλλογικής κατανάλωσης, δεν έθεσαν θέμα κέντρων στον περιαστικό χώρο. Τέλος, οι πολιτικές για τα μέσα μαζικής συγκοινωνίας και το οδικό δίκτυο, παρόλο που από την αρχή ευνοούν την μετακίνηση με το ιδιωτικό αυτοκίνητο, παρακολουθούν απλώς τις εξελίξεις και δεν αναπαράγουν φαινόμενα γνωστά στη δυτική Ευρώπη και κυρίως τη Βόρειο Αμερική, δηλ. την προαστιοποίηση και την ανάπτυξη περιφερειακών κέντρων, συνδεδεμένων με το οδικό δίκτυο.

Πρέπει ωστόσο να αναφερθεί ότι στο επίπεδο των σχεδιαστικών προτάσεων, το θέμα της μονοκεντρικής δομής των πόλεων είχε τεθεί πολύ πριν εμφανιστούν τα προβλήματα και η ίδια η πραγματικότητα αναζητήσει διεξόδους. Το *Σχέδιο Ανασυγκροτήσεως της Πρωτεύουσας* του Κ. Μπίρη στα 1945 ήταν η πρώτη πρόταση για μια μη-μονοκεντρική δομή της πόλης, που θα επιτυγχανόταν με την μεταφορά του Διοικητικού κέντρου της Αθήνας στα Μέγαρα, (κατά το πρότυπο της Μπραζιλία, όπως γράφει ο ίδιος αργότερα στο βιβλίο του). Η πρόταση συνοδευόταν με υποδείξεις για την ανάπτυξη νέου λιμανιού και αεροδρομίου που θα καλύψουν την μελλοντική βιομηχανική ανάπτυξη και δίκτυο εθνικών οδών που θα συνδέσουν την νέα θέση με την υπόλοιπη χώρα. Στη δεκαετία του 1960, όταν η μεγέθυνση της Πρωτεύουσας είχε ξεφύγει από κάθε έλεγχο και οι δυσλειτουργίες του αστικού συστήματος έθεταν επείγοντα προβλήματα πολεοδομικής αναδιοργάνωσης, πολλές προτάσεις διατυπώθηκαν, με κοινό χαρακτηριστικό την αντικατάσταση της μονοκεντρικής δομής με ιεραρχημένο σύστημα περιφερειακών κέντρων⁵.

Στη Θεσσαλονίκη, η πορεία ήταν ανάλογη, αν και τα προβλήματα της αστικής επέκτασης και της συνακόλουθης πολεοδομικής δυσλειτουργίας εμφανίστηκαν αργότερα από την Αθήνα και σε μικρότερη ένταση. Εντούτοις, από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 διατυπώθηκαν ερωτήματα και σχεδιαστικές προτάσεις ως προς την δομή της πόλης και την ικανότητα της μονοκεντρικής της οργάνωσης να ανταποκριθεί στις μελλοντικές συνθήκες⁷. Οι προτάσεις αυτές, κωδικοποιημένες σε ένα διευθύνον σχέδιο με χρονικό ορίζοντα την πεντηκονταετία (2016: πρόβλεψη για 1,4 εκ. κατοίκους και 35.000 εκτάρια), περιγράφουν ένα συνεκτικό πολεοδομικό συγκρότημα, με διακεκριμένες τις βασικές λειτουργίες, κατοικία, εργασία, αναψυχή. Όσον αφορά τις κεντρικές λειτουργίες, αυτές οργανώνονται σε ένα δίκτυο γραμμικών κέντρων που κλιμακώνεται από τα κέντρα-πόλους-μητροπολιτικά κέντρα, πολυλειτουργικά στην οργάνωσή τους, αλλά με διαφορετική έμφαση το καθένα, εμπόριο, διοίκηση, πολιτισμός- τα κέντρα των διαμερισμάτων, μέχρι τα τοπικά κέντρα των γειτονιών⁸.

Νέα φαινόμενα στον αστικό χώρο.

Η εμφάνιση νέων τάσεων στην οργάνωση των πόλεων και στην αστική ανάπτυξη θα εκδηλωθεί με ένταση τα χρόνια 1975 -1985. Παρά την ανακοπή της μεταπολεμικής πληθυσμιακής διόγκωση των κέντρων, συνολικότερες κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές θα προκαλέσουν καινούργια φαινόμενα στον αστικό χώρο. Η ραγδαία βελτίωση του επιπέδου ζωής και οι ριζικές μεταβολές στη διάρθρωση και το μέγεθος της κατανάλωσης δημιούργησαν απαιτήσεις για μεγαλύτερες επιφάνειες κατοικίας, νέους χώρους εμπορίου, αναψυχής, υπηρεσιών, πυκνότερο οδικό

δίκτυο κλπ., και έδωσαν νέα ώθηση στην αστική επέκταση. Λίγοι αλλά ενδεικτικοί αριθμοί σκιαγραφούν το φαινόμενο: το 1962 η Αθήνα έχει έκταση 19.760 εκταρίων, που αντιστοιχούν στο 38% της επιφάνειας που κάλυπτε η πόλη στα μέσα της δεκαετίας του '90 (περίπου 52.000 εκτάρια το 1995). Το 1987 η έκταση του συγκροτήματος υπολογίζεται σε 39.000 εκτάρια, παρακολουθεί δηλαδή την αύξηση του πληθυσμού, ο οποίος από 1.852.709 κατοίκους το 1961, έφθασε τα 3.027.331 κατοίκους το 1981. Στη συνέχεια όμως και παρά την στατιστικά διαπιστωμένη σχετική πληθυσμιακή στασιμότητα, η πόλη συνεχίζει να επεκτείνεται και καλύπτει άλλα 13.000 εκτάρια περιαστικού χώρου (στοιχεία 1995)⁹.

Παρόμοια φαινόμενα παρουσιάζονται και στη Θεσσαλονίκη. Ο πληθυσμός και η έκταση της πόλης το 1951 αντιστοιχούν περίπου στο 80% του πληθυσμού και της έκτασης του 1961 (1951: 330.000 κάτοικοι και 2.400 εκτάρια, 1961: 378.000 και 3.000 περίπου εκτάρια)¹⁰. Στις επόμενες τρεις δεκαετίες, ο πληθυσμός περίπου διπλασιάστηκε και έφθασε τους 749.000 κατοίκους το 1991, με σταθερά μειούμενη ετήσια μεταβολή (δεκαετία '60, μέση ετήσια αύξηση 3,89%, δεκαετία '70, 2,39%, και δεκαετία '80 μέση ετήσια αύξηση 0,59%). Η πόλη επεκτάθηκε ταχύτερα, φθάνοντας τα 6.038 εκτάρια, με τις επεκτάσεις του σχεδίου πόλης των δήμων του πολεοδομικού συγκροτήματος κατά τη δεκαετία 1985-1995. Βέβαια η πραγματική πόλη καλύπτει πολύ μεγαλύτερη έκταση, αν συνυπολογίσουμε τους οικισμούς της περιαστικής ζώνης (1.919 εκτάρια εντός σχεδίου), και τις εκτός σχεδίου εκτάσεις περιμετρικά της πόλης που καλύπτονται από αστικές δραστηριότητες (πρόχειροι υπολογισμοί της έκτασης προσεγγίζουν τα 13.000

εκτάρια)¹¹.

Ορισμένα ακόμη στοιχεία είναι επίσης χαρακτηριστικά και δείχνουν τις σημαντικές μεταβολές που συνέβησαν όσον αφορά την κατανάλωση χώρου: ανάμεσα στο 1977 και στο 1992 η ιδιοκτησία αυτοκινήτου διπλασιάστηκε στην Αθήνα και αυξήθηκε δυόμισι φορές στην υπόλοιπη Ελλάδα. Στην Αθήνα, το 1977 αναλογούσε ένα αυτοκίνητο στα τρία νοικοκυριά, το 1986 ένα στα δύο νοικοκυριά και το 1992 σχεδόν δύο νοικοκυριά στα τρία ήταν κάτοχοι αυτοκινήτου. Στην υπόλοιπη Ελλάδα οι ρυθμοί είναι εντονότεροι, καθώς ενώ το 1997 αναλογούσε ένα αυτοκίνητο στα έξι νοικοκυριά, ήδη το 1986 η ιδιοκτησία αυτοκινήτων διπλασιάστηκε και έφθασε το 1992 τέσσερα στα δέκα νοικοκυριά να διαθέτουν αυτοκίνητο. Σήμερα, σε κάθε οικογένεια αναλογεί ένα αυτοκίνητο. Το ίδιο χαρακτηριστική είναι η βελτίωση των δεικτών κατοίκησης που υπολογίζεται το 1996 σε 26 τ.μ κατοικίας το άτομο ή 0,82 άτομα ανά δωμάτιο κατοικίας¹².

Οι συνέπειες αυτών των αλλαγών, όπως η χωρική επέκταση, η δημιουργία νέων συγκεντρώσεων κεντρικών εξυπηρετήσεων σε σημεία που δεν συνδέονταν πάντα με το υφιστάμενο κέντρο, ο κορεσμός των κεντρικών περιοχών που δεν μπορούσαν να ικανοποιήσουν τις καταναλωτικές απαιτήσεις των διευρυνόμενων μεσοστρωμάτων, οδήγησαν εκ των πραγμάτων σε οριακό σημείο την επάρκεια του μοντέλου της μονοκεντρικής πόλης.

Ανάλογα φαινόμενα παρατηρούνται εδώ και τουλάχιστον τρεις δεκαετίες στις ευρωπαϊκές πόλεις που υφίστανται τις επιπτώσεις δύο παράλληλων διαδικασιών: της "μητροπολιτικής ανάπτυξης", δηλαδή

της συγκέντρωσης σε περιορισμένο χώρο δραστηριοτήτων μητροπολιτικής εμβέλειας, και της προαστιοποίησης. Η πρώτη οδηγεί στην επιλεκτική περαιτέρω ανάπτυξη περιοχών ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένων και δραστηριοποιημένων, που διαθέτουν ήδη καλύτερο εξοπλισμό και διασυνδέσεις με τον διεθνή χώρο, και προσφέρουν έτσι συγκριτικά πλεονεκτήματα χωροθέτησης. Η δεύτερη εκδηλώνεται με τη μορφή της απεριόριστης επέκτασης κατά μήκος δρόμων επαρχιακών και περιφερειακών, με τη μορφή δόμησης χαμηλής πυκνότητας, πρωταρχικά για κατοικία αλλά και για λειτουργίες που έχουν ανάγκη από μεγάλες εκτάσεις, όπως υπεραγορές, αντιπροσωπείες, εργαστήρια, μάντρες, χώρους αναψυχής, σχολεία. Η διάχυση αυτή συχνά ενσωματώνει προϋπάρχοντες μικρούς οικισμούς στη σφαίρα επιρροής και καθημερινής λειτουργίας της πόλης. Οι κλασικές έννοιες που αναφέρονται σε αστικά χαρακτηριστικά που θέλγουν τους πολεοδόμους: ισχυρό κέντρο με πολυλειτουργικό χαρακτήρα, υψηλές πυκνότητες, χωρικές σχέσεις βασισμένες στην γειτνίαση, δεν μοιάζει να ισχύουν για αυτές τις εξελίξεις. Παρά την εμφάνιση αναριθμητών νεολογισμών για την προαστιακή αυτή κατάσταση, ο παλιός ορισμός του Melvin Webber (non-place urban realm) εξακολουθεί να περιγράφει επαρκώς το φαινόμενο¹³.

Και οι δύο αυτές διεργασίες επιφέρουν σταδιακά ουσιαστικές μεταμορφώσεις στην πόλη. Το ενδιαφέρον μάλιστα είναι ότι δεν παρατηρούνται μόνο στις μεγάλες πόλεις. Μελέτες που έχουν γίνει στη Γαλλία πρόσφατα, δείχνουν ότι επηρεάζονται εξ ίσου, αν όχι περισσότερο, οι μικρές και μεσαίες¹⁴. Ο σημαντικότερος μηχανισμός αλλαγών σχετίζεται με

την αύξηση των αξιών γης κεντρικά, που επιτρέπουν μόνον σε δραστηριότητες υψηλής απόδοσης να εγκατασταθούν στα παραδοσιακά κέντρα. Η κατοικία στο κέντρο αφορά μικρά νοικοκυριά (Παρίσι 1990, μέσο μέγεθος οικογένειας 1,8), ενώ οι οικογένειες με παιδιά και τα χαμηλότερα εισοδήματα εξωθούνται στον περιφερειακό χώρο. Οι πολιτικές για δημιουργία υποδομής (ιδίως κυκλοφοριακής) συνοδεύουν δραστήρια την κίνηση αυτή, κι έτσι η συνεχής επέκταση δεν ανακόπτεται, αντίθετα διευρύνεται σε όλο και πιο μεγάλες εκτάσεις¹⁵. Η ζήτηση για μετακινήσεις γίνεται πιεστική, το κυκλοφοριακό πρόβλημα διαρκώς αυξάνει. Οι αστικές υποδομές καλούνται έτσι να υπηρετήσουν χώρους ολοένα και αχανέστερους, στους οποίους οι μετακινούμενοι είναι όλο και περισσότεροι. Το κυκλοφοριακό ανάγεται σε κεντρικό πολεοδομικό πρόβλημα, διαχειριστικό όσο και επενδυτικό.

Τριτογενής τομέας και αστική ανάπτυξη στη Θεσσαλονίκη

Όπως φαίνεται βρισκόμαστε μπροστά σε νέα φαινόμενα χωρικής συγκρότησης της πόλης, που συζητούνται ευρύτατα και συνδέονται με θέματα περιορισμού των παρεμβατικών πολιτικών των εθνικών κρατών, παράλληλα με την διεύρυνση και την κυριαρχία της οικονομίας της αγοράς.

Η Θεσσαλονίκη από το τέλος της δεκαετίας του '80 υφίσταται τις συνέπειες των νέων συνθηκών. Το εντεινόμενο ανταγωνιστικό περιβάλλον, οι συγκεντρώσεις, συνενώσεις και μεγεθύνσεις των επιχειρήσεων, η διεθνοποίηση των δραστηριοτήτων, επέφεραν σοβαρές αναδιαρθρώσεις στην παραγωγική δομή της πόλης. Όπως και αλλού, οι

παραδοσιακές μονάδες εξαφανίστηκαν ή μετακινήθηκαν αναζητώντας φθηνότερη εργασία ενώ έκαναν την εμφάνισή τους νέες δυναμικές επιχειρήσεις με εντονότερη ανάγκη σε σύγχρονες υπηρεσίες. Παράλληλα, η έμφαση στην κατανάλωση, οι νέες τεχνολογίες, οι επικοινωνίες, η κινητικότητα των καταναλωτών επηρέασαν τις συμπεριφορές των κατοίκων και τον τρόπο που "καταναλώνουν" την πόλη. Η αργή έστω, εν μέσω εμποδίων, καθυστερήσεων, αναστροφών, κλπ επέκταση της επιρροής της πόλης στην βαλκανική αγορά, συνέβαλε επίσης στην διεύρυνση του τομέα των υπηρεσιών, ο οποίος σταδιακά κυριάρχησε στην τοπική οικονομία. Πολυκαταστήματα, νέες εγκαταστάσεις μαζικής αναψυχής και θεαμάτων, εκπαιδευτήρια, αθλητικές εγκαταστάσεις, νοσηλευτήρια, διεθνείς δραστηριότητες, εκθεσιακοί εμπορικοί χώροι κλπ, χωροθετήθηκαν στην περιφέρεια, κυρίως ανατολικά, και μετέβαλαν τις χωρικές ισορροπίες στο πολεοδομικό συγκρότημα. Σε σύντομο χρονικό διάστημα διαμορφώθηκαν εστίες – πόλοι νέων "κεντρικότητων", όχι σε συνέχεια του διαμορφωμένου πλέγματος των κεντρικών ζωνών αλλά αποκομμένες από τον πολεοδομικό ιστό, διάχυτες την περιφερειακή ζώνη, σε γραμμική ανάπτυξη κατά μήκος των κυριότερων οδικών αξόνων.

Η έντονη ανάπτυξη τριτογενών δραστηριοτήτων στον περιφερειακό χώρο αποτελεί μία από τις σημαντικότερες αλλαγές που παρατηρούνται στην οργάνωση του πολεοδομικού συγκροτήματος, με επιδράσεις στους ζωτικότερους τόπους της πόλης, το μητροπολιτικό, και τα περιφερειακά ή τοπικά κέντρα. Για την τεκμηρίωση αυτής της διαπίστωσης, το βιβλίο του Γ. Καυκαλά εξετάζει συστηματικά τα δεδομένα της

τελευταίας εικοσαετίας στο πολεοδομικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης, αντλώντας πλήθος ενδιαφέροντα στοιχεία από την έρευνα του τριτογενούς τομέα. Από την ανάλυση, εύλογα ανακύπτουν μια σειρά ερωτήματα: έχουν σχέση, και ποια, οι διαπιστούμενες αλλαγές τόσο με γενικότερες κατευθύνσεις του Ρυθμιστικού Σχεδίου Θεσσαλονίκης όσο και με τις ειδικότερες προβλέψεις των Γενικών Πολεοδομικών Σχεδίων των επιμέρους Δήμων; Συνιστά, και σε ποιο βαθμό, η εμφάνιση νέων πόλων και συγκεντρώσεων κεντρικών δραστηριοτήτων σε νέες θέσεις του πολεοδομικού συγκροτήματος υλοποίηση βασικών επιλογών του πολεοδομικού σχεδιασμού, όπως είναι η πολυκεντρική οργάνωση της πόλης; Μπορεί να θεωρηθεί ότι η γραμμική και κατά μήκος των βασικών οδικών αξόνων διάχυση τριτογενών δραστηριοτήτων συμβάλλει στην επιθυμητή δημιουργία μιας διαδοχής κεντρικών περιοχών, τα οποία στα ισχύοντα σχέδια ιεραρχούνται σε κέντρα πολεοδομικής ενότητας, συνοικίας, δήμου, διαμερίσματος κλπ; Τα στοιχεία δείχνουν ότι οι απαντήσεις δεν μπορεί να είναι μονοσήμαντες. Βεβαίως, ούτε η πολυκεντρική δομή επιτυγχάνεται με τον τρόπο που επιθυμεί ο σχεδιασμός, ούτε η διάχυση των εμπορικών και άλλων τριτογενών δραστηριοτήτων στον πολεοδομικό ιστό ανταποκρίνεται στο ιδανικό σχήμα των διαβαθμισμένων κέντρων. Από την άλλη πλευρά όμως, έστω και απρογραμμάτιστα, η μονολειτουργική δομή της πόλης μετασχηματίζεται. Με αυθόρμητο τρόπο και σε θέσεις συχνά μη προβλεπόμενες, δημιουργούνται νέες εστίες κατανάλωσης και υπηρεσιών, οι οποίες όσο και αν είναι φτωχές σε ποικιλία και μονολειτουργικές σε εξυπηρετήσεις, και χωρίς να διαθέτουν προς το παρόν τα χαρακτηριστικά μιας νέας κεντρικότητας,

λειτουργούν ωστόσο ανταγωνιστικά -και ίσως εξισορροπητικά- προς το ιστορικό κέντρο.

Η δυναμική των τριτογενών δραστηριοτήτων και η συμβολή τους στην αστική ανάπτυξη της μητροπολιτικής Θεσσαλονίκης εξετάζεται στο βιβλίο πολύπλευρα: ως αντικείμενο χωροταξικών και πολεοδομικών προτάσεων για την ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα αλλά και θεσμικών ρυθμίσεων για τον χωρικό έλεγχο αυτής της ανάπτυξης, ως παράγων οικιστικής επέκτασης και πολεοδομικής οργάνωσης, ως έκφραση γενικότερων τάσεων και αλλαγών στη χωροθετική συμπεριφορά των επιχειρήσεων. Η θεωρητική προσέγγιση αυτών των ζητημάτων προσφέρει στην έρευνα της συγκεκριμένης περίπτωσης, της Θεσσαλονίκης, το αναγκαίο υπόβαθρο. Έτσι, η συστηματική προσπάθεια που γίνεται από το Ερευνητικό Πρόγραμμα ώστε να διαγνωστούν οι λόγοι της συγκεκριμένης χωροθετικής συμπεριφοράς των επιχειρήσεων (είδος προσφερόμενων υπηρεσιών, δίκτυα, διαθέσιμη αστική γη και πολεοδομικά της γνωρίσματα, προσβάσεις καταναλωτών κ.α), να εξηγηθούν οι τάσεις χωροθέτησης των τριτογενών δραστηριοτήτων, και κατ'επέκταση να εκτιμηθούν οι επιπτώσεις στη δομή της πόλης, είναι διπλά χρήσιμη: αφενός γιατί καλύπτει σημαντικά κενά στη γνώση μας για τη Θεσσαλονίκη, σε μια στιγμή μάλιστα ιδιαίτερα κρίσιμη για την εξέλιξή της, και αφετέρου γιατί συμβάλλει γενικότερα στην κατανόηση των μηχανισμών της ανάπτυξης της σύγχρονης ελληνικής πόλης.

Το βιβλίο δίνει την ευκαιρία με τα στοιχεία που προσφέρει να συζητηθεί ένα ζήτημα που απασχολεί τόσο τη θεωρία όσο και την πολιτική για τον χώρο, το εάν δηλαδή η απλή διάχυση τριτογενών

δραστηριοτήτων στον περιστατικό χώρο συνιστά αποδεκτό τρόπο ανάπτυξης. Το ζήτημα είναι σημαντικό και για τη Θεσσαλονίκη, καθώς ιδίως στα ανατολικά της πόλης καταγράφεται η εμφάνιση νέων υπηρεσιών εμπορίου, αναψυχής, εκπαίδευσης, έρευνας κ.α., σε εκτάσεις με ομαλό έδαφος και καλό προσανατολισμό, με πρόσφορα μεγέθη ιδιοκτησιών, αλλά χωρίς οποιαδήποτε οργάνωση, και με μόνη υποδομή τις ανεπαρκείς οδικές συνδέσεις (οι λοιπές υποδομές κατασκευάζονται κατά περίπτωση). Είναι βέβαιο -όπως έχει αποδειχθεί θεωρητικά αλλά και επιβεβαιωθεί από την μεταπολεμική εμπειρία της αστικής ανάπτυξης- ότι η απεριόριστη επέκταση των αστικών δραστηριοτήτων στον περιστατικό χώρο δημιουργεί μεγάλες, ενδεχομένως και δυναμικές αστικές συγκεντρώσεις, αλλά όχι "πόλη". Αυτού του είδους η αστική επέκταση οδηγεί στην κατασπατάληση εδάφους, στον πολλαπλασιασμό των ενδοαστικών μετακινήσεων, στην αποδιοργάνωση και τον μαρασμό της ιστορικής πόλης, στην υπονόμηση της συνοχής του αστικού χώρου και καταχωρίζεται στα ανεπιθύμητα πρότυπα από την ευρωπαϊκή πολιτική για τον αστικό χώρο¹⁶.

Η κρίση των ιστορικών κέντρων και γενικότερα της ιστορικής πόλης που ακολούθησε την μεταπολεμική ανάπτυξη των ευρωπαϊκών αστικών κέντρων έφερε στο κέντρο της συζήτησης την έννοια της "κεντρικότητας". Η κεντρικότητα δεν αναφέρεται μόνον στα χαρακτηριστικά που δίνει η θεωρία της χωροταξίας στον "κεντρικό τόπο" αλλά και στις πολεοδομικές εκείνες ποιότητες που συμπυκνώνονται στον όρο "αστικότητα". Όσο όμως ασαφές και ρευστό και αν είναι το περιεχόμενο των όρων, ορισμένα στοιχεία είναι απαραίτητα για να χαρακτηριστεί μια αστική περιοχή

ως κεντρική: πρέπει να υπάρχει επαρκής και ικανοποιητικός δημόσιος χώρος, το περιβάλλον να είναι πολυσήμαντο, κτίσματα και ελεύθεροι χώροι - ιδιωτικοί και δημόσιοι- να διαθέτουν μια αρχιτεκτονική ποιότητα, να προσφέρονται δυνατότητες κοινωνικών επαφών, και μάλιστα μη προγραμματισμένων. Η περιοχή πρέπει να περιλαμβάνει ποικιλία δημόσιων και ιδιωτικών δραστηριοτήτων και λειτουργιών που θα την καθιστούν "ζωντανή" όλες τις μέρες και τις ώρες. Έχει αποδειχτεί ότι το τελευταίο δεν εξασφαλίζεται παρά μόνο με την παρουσία της κατοικίας, και γι' αυτό διεθνώς, στα προγράμματα αναβίωσης των ιστορικών κέντρων ή ανασυγκρότησης παραδοσιακών κεντρικών περιοχών, καταβάλλονται προσπάθειες για τη συγκράτηση και επιστροφή των κατοίκων στα κέντρα.

Το εμπόριο, ιδιαίτερα το λιανικό, είναι επίσης ένα απαραίτητο συστατικό της κεντρικότητας. Το Ερευνητικό Πρόγραμμα ορθώς ασχολείται με ιδιαίτερη προσοχή με την λεπτομερέστερη μελέτη του εμπορίου. Εξάλλου το εμπόριο, στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, κυριαρχεί ποσοτικά στον τριτογενή τομέα. Η συμβολή του στην διαμόρφωση και τον χαρακτήρα κεντρικών περιοχών ερευνάται σε βάθος και το Ερευνητικό Πρόγραμμα καταλήγει σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Είναι καίρια η επισήμανση ότι φαινόμενα όπως η ενίσχυση του ρόλου της πόλης, η διάχυση των τριτογενών δραστηριοτήτων, η αστική επέκταση και η εμφάνιση νέων κεντρικών περιοχών επηρεάζονται με διαφορετικούς τρόπους, εφόσον πρόκειται για διεθνοποιημένες ή όχι επιχειρήσεις, αν οι δραστηριότητες αφορούν πολυκαταστήματα ή εξειδικευμένα καταστήματα (αντιπροσωπίες κλπ) που απευθύνονται σε μια ευρύτερη αγορά, αν πρόκειται για καταστήματα ειδών πολυτελείας που αναζητούν

θέση κύρους ή για καταστήματα λιανικού εμπορίου που απευθύνονται στην τοπική αγορά.

Σύμφωνα πάντα με το βιβλίο, ο ρόλος της πόλης σε μια ευρύτερη περιοχή συνδέεται ειδικότερα με την χωροθετική συμπεριφορά των διεθνοποιημένων επιχειρήσεων, καθώς η συγκέντρωση τέτοιων μονάδων επηρεάζει με τη σειρά της τη θέση της πόλης στη διεθνή ιεραρχία των κέντρων. Για την αστική επέκταση και την πολεοδομική οργάνωση, έχει μεγαλύτερη σημασία η διάκριση ανάμεσα στο υπερτοπικό και στο τοπικό εμπόριο. Το πρώτο είναι αναμενόμενο να αναζητά θέση στον περιαστικό χώρο, όπου η καθοριστικής σημασίας πρόσβαση από το οδικό δίκτυο είναι ευχερέστερη, και όπου επίσης υπάρχουν περισσότερα διαθέσιμα οικόπεδα ικανοποιητικού μεγέθους και τιμής, ενισχύοντας τις τάσεις αστικής επέκτασης. Το λιανικό εμπόριο από την άλλη επιλέγει θέσεις στις υπάρχουσες κεντρικές περιοχές και κοντά στον καταναλωτή, ενδυναμώνοντας τα διαμορφωμένα κέντρα ή διαχέοντας τις κεντρικές λειτουργίες στον αστικό ιστό.

Στη Θεσσαλονίκη, το Ερευνητικό Πρόγραμμα καταγράφει έναν μικρό αριθμό μεγάλων επιχειρήσεων με μεγάλη ποικιλία προϊόντων και τάσεις επέκτασης, διαφοροποίησης και διεθνοποίησης που χωροθετείται στον περιαστικό χώρο. Και συγχρόνως εντοπίζει έναν πολύ μεγάλο αριθμό μικρών, οικογενειακού χαρακτήρα επιχειρήσεων, με μεγάλη ποικιλία τύπων ως προς την εμβέλεια της εξυπηρέτησης, την εξειδίκευση, την ποικιλία του προϊόντος, το στυλ και την επωνυμία, που εξακολουθεί να κυριαρχεί και να διαχέεται στις εσωτερικές περιοχές, σε μικρότερες ή μεγαλύτερες συγκεντρώσεις. Η παράλληλη αυτή διαδικασία -που δεν επιβεβαιώνει την ευρύτερα διαδεδομένη αντίληψη

ότι η ανάπτυξη των πολυκαταστημάτων στην περιφέρεια ή σε κομβικά σημεία οδηγεί στο μαρασμό και την εξαφάνιση του διάχυτου μικρεμπορίου- διατηρεί τη ζωντάνια των τοπικών κέντρων και δημιουργεί πυρήνες νέων κεντρικών περιοχών στην περιφερειακή ζώνη. Έτσι, διατηρούνται ενεργά ορισμένα θετικά γνωρίσματα της νεοελληνικής πόλης (πολυλειτουργικότητα, ανάμειξη χρήσεων, διάχυση του εμπορίου στον αστικό ιστό, διατήρηση της κατοικίας στο κέντρο κλπ). Οι αλλαγές που συχνά παρατηρούνται στη χωρική κατανομή του εμπορίου, συνδέονται κυρίως με την πυκνότητα κατοικίας και τα εισοδηματικά χαρακτηριστικά των κατοίκων μιας ορισμένης περιοχής, και λιγότερο με την εγκατάσταση των μεγάλων πολυκαταστημάτων της περιφέρειας.

Ο εντοπισμός και η παρακολούθηση των αλλαγών σε ένα τομέα που όχι απλώς υπέστη μεγάλες μεταβολές αλλά βρίσκεται σε συνεχή διαδικασία προσαρμογών δεν είναι εύκολη υπόθεση. Είναι γνωστό ότι τα στοιχεία για τη νεοελληνική πόλη είναι συχνά περιορισμένα, ανεπαρκή και παλαιά. Η έλλειψη ικανοποιητικού και επίκαιρου εμπειρικού υλικού για τον τριτογενή τομέα καλύφθηκε από τους ερευνητές με ποικίλους και ευρηματικούς τρόπους: εκτός από τα στοιχεία της απογραφής πληθυσμού (1981 και 1991) και καταστημάτων (1978 και 1988) της ΕΣΥΕ, έγινε συστηματική καταγραφή και επεξεργασία των στοιχείων των φακέλων και των πληροφοριών που είχε στη διάθεσή του ο Οργανισμός Ρυθμιστικού Θεσσαλονίκης σχετικά με τις εγκρίσεις χωροθέτησης, τις παρεκκλίσεις και τα μεγάλα έργα στην ευρύτερη περιοχή. Με αυτοψίες καταβλήθηκε προσπάθεια να αποτιμηθεί η υλοποίηση των σημαντικότερων αδειών που είχαν χορηγηθεί. Οι αναλυτικοί πίνακες και χάρτες

που παρουσιάζονται στο βιβλίο πράγματι αποτελούν ουσιαστική και πρωτότυπη συμβολή για την κατανόηση του φαινομένου που εξετάζεται. Η απουσία αναλυτικών γεωγραφικών δεδομένων, ιδιαίτερα όσον αφορά τη θέση των επιχειρήσεων, αντιμετωπίστηκε με παραδειγματική επεξεργασία και αξιοποίηση των στοιχείων του αρχείου καταναλωτών της ΔΕΗ σε τρεις χαρακτηριστικές περιοχές της Θεσσαλονίκης (κεντρική περιοχή του Δήμου Θεσσαλονίκης, το Δήμο Καλαμαριάς ανατολικά και το Δήμο Συκεών δυτικά). Ειδικότερα στοιχεία, που αφορούν τις τάσεις εγκατάστασης επιχειρήσεων, την κλαδική εξειδίκευση περιοχών και τον μητροπολιτικό χαρακτήρα της Θεσσαλονίκης, αντλήθηκαν από τον κατάλογο επιχειρήσεων της ICAP και υπέστησαν κατάλληλη επεξεργασία.

Στο πλαίσιο του Ερευνητικού Προγράμματος, οι μελετητές προσπάθησαν να ελέγξουν και να ταξινομήσουν τα στοιχεία αυτά ώστε να διαμορφωθεί μια αξιόπιστη βάση πάνω στην οποία να στηρίξουν την ανάλυση και τα συμπεράσματα. Και πράγματι, δεν υπάρχουν λόγοι να αμφισβητηθεί το αποτέλεσμα αυτής της προσπάθειας. Εδώ όμως πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η έλλειψη έγκυρων και επαρκών απογραφών, συσχετισμένων με αξιόπιστα χαρτογραφικά δεδομένα δυσχεραίνει και σχετικοποιεί την παρακολούθηση των τάσεων σε μια κοινή βάση αναφοράς. Η ύπαρξη μιας βάσης δεδομένων συνδεδεμένης με γεωγραφικό σύστημα πληροφοριών, είναι απολύτως αναγκαία για να επιτραπεί η παρακολούθηση και αξιολόγηση των μεταβολών των συντελεστών της αστικής ανάπτυξης, ιδιαίτερα μάλιστα όταν αναφερόμαστε στις λεπτότερες αποχρώσεις και σε κλάδους κρίσιμους που διανύουν μια δυναμική

πορεία αλλαγών. Η διερεύνηση σε βάθος των αιτιών και των συνεπειών φαινομένων, αλλαγών, τάσεων κλπ που παρατηρούνται μακροσκοπικά είναι απαραίτητη για τη διατύπωση αξιόπιστων σεναρίων και προγραμμάτων. Συχνά, μιλώντας για τη Θεσσαλονίκη, περιοριζόμαστε αναγκαστικά σε εικασίες, υποθέσεις ή ατεκμηρίωτες εκτιμήσεις για κρίσιμα ζητήματα: δεν γνωρίζουμε ακόμη τις ακριβείς επιπτώσεις από τις γεωπολιτικές αλλαγές που τροφοδότησαν τη φιλολογία περί βαλκανικής μητρόπολης, δεν μπορούμε να εντοπίσουμε χωρικά τις συνέπειες της βιομηχανικής αναδιάρθρωσης, δεν ξέρουμε τι γίνεται με τη διάχυτη μεταποίηση που μέχρι πρόσφατα αποτελούσε αφανή μεν πλην όμως σημαντική παραγωγική δραστηριότητα της πόλης (η τελευταία σχετική έρευνα έγινε το 1995). Ούτε είμαστε σε θέση να εκτιμήσουμε την επίδραση της χωροθέτησης μητροπολιτικών δραστηριοτήτων σε περιφερειακά κέντρα (όπως η λειτουργία του πολιτιστικού συγκροτήματος της Μονής Λαζαριστών στη Σταυρούπολη) ώστε να εκτιμήσουμε με κάποιο βαθμό ασφάλειας τις επιπτώσεις προγραμμάτων ή πολιτικών. Η μετακίνηση από τον παρελθόντα κεντρικό προγραμματισμό της αστικής ανάπτυξης, που διαπνεόταν από έναν αισιόδοξο θετικισμό και στηριζόταν στην ασφάλεια των μακροπρόθεσμων προβλέψεων, σε δυναμικές και ευέλικτες μορφές σχεδιασμού, στις οποίες το αποτέλεσμα εξαρτάται από την επίτευξη ισορροπιών, συναινέσεων και δεσμεύσεων, επιβάλλει την ανάπτυξη ενός δυναμικού και άρτιου συστήματος συλλογής και επεξεργασίας δεδομένων. Η πρακτική των παρατηρητηρίων, επιτρέποντας τη διαρκή παρακολούθηση των μεταβολών των αστικών συντελεστών, θα

διαμόρφωνε μια σταθερότερη βάση συζητήσεων και συμπύκνωσης για τους κοινωνικούς εταίρους και θα εξόπλιζε τους φορείς σχεδιασμού με αποτελεσματικότερα εργαλεία.

Αναζητώντας νέα σχεδιαστικά εργαλεία

Η προσπάθεια για σχεδιασμό που εκδηλώθηκε στην Θεσσαλονίκη κατά την δεκαετία του 1980 με τα Γενικά Πολεοδομικά Σχέδια και το Ρυθμιστικό Σχέδιο, υποδεικνύοντας κατ' αρχήν χώρους για νέα κέντρα πέραν του ιστορικού, δεν απέδωσε τα αναμενόμενα. Όπως δείχνουν οι δειγματοληπτικές έρευνες στις οποίες προέβη το Ερευνητικό Πρόγραμμα στον κεντρικό Δήμο και στους Δήμους Καλαμαριάς και Συκεών, διαπιστώνεται αναντιστοιχία μεταξύ των προβλέψεων των Σχεδίων και της πραγματικής εξέλιξης στη χωροθέτηση κεντρικών δραστηριοτήτων: το εμπόριο, όπως και στο παρελθόν, συνεχίζει να διαχέεται στον αστικό ιστό. Όσον αφορά τις σημαντικότερες μονάδες του τριτογενούς τομέα, την δραστηριότητα του οποίου επιθυμούν να προσελκύσουν οι στρατηγικές επιλογές που γίνονται σε εθνικό επίπεδο για την ανάπτυξη της πόλης, οι προτιμήσεις τους εστιάζονται στο ιστορικό κέντρο. Η διαπιστούμενη αποτυχία του σχεδιασμού να επηρεάσει τις ισχύουσες τάσεις χωροθέτησης, που ιστορικά διαμόρφωσαν την μονοκεντρική δομή της πόλης, και να διαμορφώσει τις προϋποθέσεις ενός πολυκεντρικού μοντέλου πολεοδομικής οργάνωσης, επισημαίνεται με έμφαση στο βιβλίο. Και σωστά τονίζεται ότι η έλλειψη σχεδιασμού της περαιτέρω ανάπτυξης της πόλης θα ενισχύσει αρνητικά την μονοκεντρική αστική δομή, καθώς οι δραστηριότητες του υψηλού τριτογενούς, χωρίς καθοδήγηση, θα εμμένουν στην προτίμησή τους για κεντρικές

χωροθετήσεις.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέταση του θεσμικού πλαισίου που διέπει την χωροθέτηση των τριτογενών, ειδικότερα, δραστηριοτήτων καθώς και των διαθέσιμων ρυθμιστικών ή προγραμματικών μέσων που έχει στη διάθεσή του ο σχεδιασμός. Τα συμπεράσματα που παρουσιάζονται στο βιβλίο είναι αναμενόμενα για όσους έχουν ασχοληθεί με το αντικείμενο: παρά τη σημασία που έχει ο τριτογενής τομέας στη συγκρότηση των κεντρικών περιοχών και γενικότερα στην πολεοδομική οργάνωση και στην αστική επέκταση, τα θέματα της χωροθέτησης και του ελέγχου των δραστηριοτήτων εμπορίου, αναψυχής και γενικότερα υπηρεσιών, σε εντός και εκτός σχεδίου περιοχές, δεν αντιμετωπίζονται με ειδικές ρυθμίσεις από τον πολεοδομικό και χωροταξικό σχεδιασμό. Ουσιαστικά, και ιδιαίτερα για τις εκτός σχεδίου περιοχές που δέχονται και τις ισχυρότερες πιέσεις αστικοποίησης, στην πράξη, τα μόνα διαθέσιμα μέσα είναι οι αδειοδοτήσεις χωροθέτησης, με βάση τις γενικές προβλέψεις της νομοθεσίας περί χρήσεων γης και τις ειδικότερες ρυθμίσεις των Ζωνών Οικιστικού Ελέγχου. Αλλά το οπλοστάσιο αυτό είναι ατελές και αναποτελεσματικό, όπως έχει αποδειχθεί με την εμπειρία της Θεσσαλονίκης. Οι γενικές διατάξεις περί χρήσεων γης επιτρέπουν τον έλεγχο της πρότασης κυρίως από την πλευρά των επιπτώσεων στο περιβάλλον και την συμβατότητα της εγκατάστασης με προβλεπόμενες ή υφιστάμενες στην περιοχή χρήσεις. Δεν υποχρεώνουν σε εκτίμηση των συνεπειών της συγκεκριμένης εγκατάστασης στην γενικότερη πολεοδομική οργάνωση και την αστική επέκταση. Αλλά και η προσφυγή στις προβλέψεις των ΖΟΕ (στην έκταση και στον βαθμό που ισχύουν)

ελάχιστα εξασφαλίζει την πολεοδομικά σωστή διαχείριση του περιαστικού, μη πολεοδομημένου χώρου. Είναι γνωστό ότι οι ΖΟΕ θεσπίστηκαν για τον έλεγχο του περιαστικού χώρου από τις πιέσεις αστικής επέκτασης, στο μεταβατικό διάστημα μέχρι τον συστηματικό πολεοδομικό σχεδιασμό της περιοχής. Δεν είναι εργαλείο πολεοδομικού σχεδιασμού, και όταν καταχρηστικά χρησιμοποιούνται (ακόμη και χωρίς να έχουν θεσμική ισχύ, όπως συμβαίνει στη Θεσσαλονίκη) σαν οιονεί πολεοδομικό σχέδιο, όπως είναι φυσικό, ελάχιστα συμβάλλουν στην οργανωμένη πολεοδομική επέκταση.

Όπως συζητείται στο βιβλίο, στις ευρωπαϊκές χώρες παρατηρήθηκε κατά την δεκαετία 1980 μια γενικότερη στροφή από τον συνολικότερο σχεδιασμό σε αποσπασματικά, μερικά και σημειακά σχέδια. Η στροφή συνδέθηκε ιδεολογικά με την απόρριψη του κρατικού παρεμβατισμού και των μεγάλων κεντρικά οργανωμένων προγραμμάτων. Ωστόσο οι νέες πρακτικές που γρήγορα αναπτύχθηκαν, συσώρευσαν αρνητικές επιπτώσεις. Παράλληλα η προτεραιότητα που κρίθηκε πως πρέπει να δοθεί σε θέματα διατήρησης του περιβάλλοντος και αειφορίας, καθώς και η επιθυμία των σύγχρονων επιχειρήσεων να γνωρίζουν το χώρο στον οποίο θα επενδύσουν και θα δραστηριοποιηθούν, επανέφεραν στο προσκήνιο την ανάγκη ενός συνολικού στρατηγικού σχεδιασμού, που θα διαθέτει όση ευελιξία επιβάλλεται από τις γρήγορα μεταβαλλόμενες συνθήκες, μέσα όμως σε προσδιορισμένα πλαίσια.

Μια πρακτική, που εγγράφεται στον αντίποδα των ισχυόντων για τις ΖΟΕ, ακολουθείται σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες και εστιάζεται στην καθοδήγηση της περιαστικής επέκτασης με τρόπο ο οποίος

διασφαλίζει τους αναγκαίους δημόσιους χώρους, αφήνει αρκετό χώρο για την ιδιωτική πρωτοβουλία και συγχρόνως προβλέπει τα βασικά οργανωτικά στοιχεία του μελλοντικής αστικής δομής.

Στο πλαίσιο αυτής της σχεδιαστικής πρακτικής, ο εντεταλμένος φορέας σχεδιασμού της περιοχής ζητεί την συμβουλή πολεοδομικών ομάδων (πρόκειται συνήθως για μεγάλα ιδιωτικά γραφεία) για την χωρική και μορφολογική οργάνωση των βασικών στοιχείων της περιοχής ανάπτυξης. Ο φορέας δεν δεσμεύεται καθόλου για την υλοποίηση μιας συγκεκριμένης πρότασης, αλλά μπορεί να επιλέγει στοιχεία από όλες ή από ορισμένες μελέτες, τα οποία θα επεξεργασθεί σε δεύτερη φάση, με άλλους τρόπους, ή με αντίστοιχη διαδικασία. Οι μελετητές πρέπει να καταθέσουν τις γενικές τους ιδέες για την οργάνωση της περιφερειακής περιοχής, με στόχο να επιβληθεί ένας βασικός οργανωτικός σκελετός που θα εξυπηρετεί τις μελλοντικές ανάγκες.

Αφού καταγραφεί και αποτυπωθεί λεπτομερώς η υπάρχουσα κατάσταση (υφιστάμενη δόμηση, φυσικά χαρακτηριστικά, χαράξεις κλπ) διατυπώνονται προτάσεις οι οποίες αναφέρονται σε όλα τα βασικά θέματα της πολεοδομικής συγκρότησης. Σε σχέση με τα δίκτυα, υποδεικνύονται βασικές οδικές αρτηρίες, καθώς και δευτερεύοντες δρόμοι και δρόμοι τοπικής εξυπηρέτησης. Προδιαγράφεται έτσι μια αστική μορφή πάνω στην οποία εγγράφονται ελεύθεροι δημόσιοι χώροι και μεγάλες κοινόχρηστες εξυπηρετήσεις, πράσινο κλπ. Όσον αφορά την κατάτμηση της ιδιωτικής γης, υποδεικνύεται ένας κάναβος οργανωτικός που δίνει την γενική κατεύθυνση της οικοπεδοποίησης. Προβλέπονται οικοδομήσιμες επιφάνειες μεγάλης έκτασης, που μπορούν να

υποδιαιρεθούν στη συνέχεια, ανάλογα με τις ανάγκες ή τις ήδη διαμορφωμένες καταστάσεις ιδιοκτησίας. Ενδιαφέρον έχει το ότι η πρόταση προδιαγράφει και τη μορφή της μελλοντικής δόμησης, με προτάσεις για τις οικοδομικές γραμμές και τη σχέση τους με τον βασικό κάναβο. Η πρόταση περιλαμβάνει ακόμη υποδείξεις και ιδέες για χρήσεις σε συνδυασμό με διερεύνηση των μορφών δόμησης που αυτές συνεπάγονται.

Αφού ο φορέας καταλήξει σε ένα συνθετικό σχέδιο, στο οποίο υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για το προγραμματικό πλαίσιο αλλά και την μορφή του χώρου που θα προκύψει, έχει τη δυνατότητα να εξετάζει τις προτάσεις ανάπτυξης του ιδιωτικού τομέα, έχοντας ήδη εξασφαλίσει μια επιθυμητή 'αστική μορφή' και ό,τι αυτή συνεπάγεται: δηλαδή έχει τα μέσα να διαπιστώνει την ισορροπία μεταξύ ιδιωτικών και δημόσιων χώρων, να ελέγχει την αναλογία μεταξύ δομημένων και αδόμητων χώρων, και να διασφαλίζει ένα απόθεμα γης για τις απαραίτητες μελλοντικές υποδομές.

Συμπερασματικά σχόλια

Στο πλαίσιο των νέων συνθηκών, στόχοι του πολεοδομικού σχεδιασμού που είχαν διατυπωθεί στο παρελθόν παίρνουν ένα νέο περιεχόμενο και σημασία. Για παράδειγμα, η μείωση της μονοκεντρικής δομής ήταν κεντρικός στόχος του Ρυθμιστικού Σχεδίου Θεσσαλονίκης, στην κατεύθυνση της εξισορρόπησης των εσωτερικών ανισορροπιών του αστικού συστήματος και την εξομάλυνση των πολώσεων και έντονων διαφορών ανάμεσα στα διάφορα τμήματα του πολεοδομικού συγκροτήματος. Μετά το 1990, με την εμφάνιση ως νέου στόχου της ανάδειξης της πόλης

σε μητροπολιτικό κέντρο ευρύτερου γεωγραφικού χώρου, το ζήτημα της επανοργάνωσης των κεντρικών περιοχών τίθεται σε άλλη βάση. Η ανάπτυξη νέων κέντρων δεν απορρέει στο εξής από την επιθυμία να εξομαλυνθεί η λειτουργία της πόλης, μεταβαίνοντας από τη μονοκεντρική στην πολυκεντρική δομή. Με τα νέα κέντρα επιδιώκεται η προσφορά ανταγωνιστικότερων συνθηκών για την προσέλκυση επιθυμητών δραστηριοτήτων, οι οποίες συμβάλουν στην επίτευξη του στόχου της μητροπολιτικής Θεσσαλονίκης. Σε κάθε περίπτωση, τόσο η επιδίωξη της πολυκεντρικής δομής για λόγους ισορροπίας του αστικού συστήματος, όσο και η δημιουργία νέων ελκτικών κέντρων για την ενίσχυση του μητροπολιτικού ρόλου της πόλης ορίζονται καθοριστικά από τις εξελίξεις στον τριτογενή τομέα. Το συμπέρασμα αυτό τεκμηριώνεται πειστικά από την ανάλυση της έρευνας του τριτογενούς. Η ανάδειξη της Θεσσαλονίκης ως μητρόπολης των Βαλκανίων θα επιτευχθεί με την ενίσχυση των υπηρεσιών εμπορίου, εκπαίδευσης, έρευνας, πολιτισμού κ.α. και μόνο στο βαθμό που οι υπηρεσίες αυτές αποκτούν ευρύτερη εμβέλεια και διευρύνουν τη ζώνη επιρροής τους. Η εξέλιξη αυτή, η συγκέντρωση δηλαδή νέων, ανταγωνιστικότερων και διεθνούς απήχησης υπηρεσιών μπορεί να επιτρέψει και το μετασχηματισμό της δομής της πόλης σε πολυκεντρική. Έτσι, ενώ ως αίτημα ενός δομικού σχεδίου, του Ρυθμιστικού Σχεδίου Θεσσαλονίκης, η πολυκεντρικότητα συνδεόταν μέχρι τις μεταβολές του 1990 με εξελίξεις και μεταβολές ενδογενούς κυρίως χαρακτήρα, στις νέες συνθήκες, στις οποίες η Θεσσαλονίκη ξαναβρήκε τις γεωγραφικές της συντεταγμένες, η αναδιοργάνωση της πόλης συνδέεται με τις αναπτυξιακές προοπτικές της και με τη δυναμική

των νέων δεδομένων. Όπως σωστά υπογραμμίζεται στο βιβλίο του Γ. Καυκαλά, όσο και αν το ελληνικό σύστημα πολεοδομικού και χωροταξικού σχεδιασμού χαρακτηρίζει η σπασματική εφαρμογή του, η μεταβολή των δεδομένων επιβάλλει τη συνολική επανεξέτασή του, με γνώμονα την επίτευξη της απαραίτητης ευελιξίας, μέσα σε ένα σαφώς καθορισμένο πλαίσιο στρατηγικών επιλογών. Η ανάγκη αυτή επιτείνεται και με την εισαγωγή του αιτήματος της βιωσιμότητας ως βασικής συνιστώσας της ανάπτυξης, με συνέπεια η αναγκαιότητα και οι επιπτώσεις ενός μεμονωμένου έργου στο εξής να ελέγχονται μέσα σε ένα ενιαίο πλαίσιο πολεοδομικού, χωροταξικού και περιβαλλοντικού προγραμματισμού. Ιδιαίτερα πρέπει να τονιστεί η σημασία της εισαγωγής του κριτηρίου της βιωσιμότητας ως κρίσιμης και αποφασιστικής μεταβλητής στη διαδικασία της αστικής ανάπτυξης. Οι περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένες εστίες κρίσης που εκδηλώνονται και ενδημούν στον αστικό χώρο, καθώς πολλοί περιβαλλοντικοί δείκτες έχουν φθάσει σε οριακό σημείο με την εξάντληση των φυσικών διαθεσίμων - ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνεται και το έδαφος - και την υπονόμευση της κοινωνικής συνοχής, θέτουν σε κίνδυνο το συνολικό αστικό σύστημα, το αποσταθεροποιούν και συγχρόνως υποβαθμίζουν την παραγωγική του ικανότητα και την ανταγωνιστική του θέση. Έτσι, δεν είναι περίεργο που σε συνθήκες καθολικής ισχύος των κανόνων της αγοράς, η βιωσιμότητα προβάλλεται και προωθείται ως το νέο αίτημα - ζητούμενο του σχεδιασμού.

Το ψαλίδισμα της δημόσιας παρέμβασης και η δραστική αποψίλωση του κράτους πρόνοιας -έστω και του μίζερου ελληνικού- με την ταυτόχρονη δυναμική

ανάδυση τόσο του ιδιωτικού τομέα όσο και πλήθος άλλων φορέων συμφερόντων και ομάδων πίεσης, μετατόπισαν το αντικείμενο του σχεδιασμού από το σταθερό πεδίο του κρατικού θετικισμού στο κινούμενο έδαφος των κοινωνικών ισορροπιών. Έτσι, ο συνεκτικός, ολοκληρωμένος, "δομικός" σχεδιασμός της πόλης, ιεραρχημένος χωρικά σε βαθμίδες συνθετότητας (γειτονιά, πολεοδομική ενότητα, δήμος, περιφέρεια κλπ) και χρονικά σε προτεραιότητες που προέκυπταν από τη λογική των διαθέσιμων κρατικών (δημόσιων) πόρων και της πιεστικότητας των αναγκών του πληθυσμού, ή ακόμη -εφόσον υπήρχαν περιθώρια- με βάση έναν αναπτυξιακό ορθολογισμό, σε περιβάλλον που επέτρεπε σχετικές βεβαιότητες για μακροχρόνιες προβλέψεις, συνάντησε τα όρια του καθώς όλα αυτά τα δεδομένα μεταβλήθηκαν.

Η Θεσσαλονίκη είδε το προστατευτικό δίχτυ του κράτους να χάνει τη συνοχή του, ενώ ο χώρος αναφοράς της ξαφνικά -ύστερα σχεδόν από έναν αιώνα- έπαψε να οριοθετείται από τα εθνικά σύνορα. Η πόλη αντιμετώπισε ένα έντονα ανταγωνιστικό κλίμα μέσα στο οποίο έπρεπε να διεκδικήσει και να κατακτήσει το ρόλο της ως περιφερειακό κέντρο αλλά και ως μητρόπολη, παράλληλα με τις ευκαιρίες και τις δυνατότητες που παρουσιάστηκαν, ως συνέπεια των ευρύτερων αλλαγών στον άμεσο βαλκανικό περίγυρο αλλά και στον ενοποιημένο ευρωπαϊκό χώρο -αν όχι και στον παγκόσμιο. Όπως σημειώνεται και στο βιβλίο, στο πλαίσιο της διεθνοποίησης της οικονομίας, οι πόλεις μπορεί να λειτουργήσουν σαν σημεία εισόδου των κρατών στην παγκόσμια οικονομία. Στον διεθνή καταμερισμό που δημιουργείται, επηρεάζεται σοβαρά η οργάνωση της πόλης, ανάλογα με το ρόλο και τη θέση που αναλαμβάνει ή

κάθε μία. Η ανάδειξη για παράδειγμα μιας πόλης σε πύλη εισόδου του διεθνούς εμπορίου και κέντρο επιτελικής διαχείρισης του παγκοσμιοποιημένου πλέγματος των οικονομικών δραστηριοτήτων, συνεπάγεται συγκεκριμένους στόχους και επιλογές προσανατολισμένες στην επίτευξη τους.

Αυτό σημαίνει ότι στο εξής η Θεσσαλονίκη πρέπει να διεκδικεί οπωσδήποτε στο ευρωπαϊκό και διεθνές πλαίσιο, αλλά ακόμη και στο εθνικό, επενδύσεις, γεγονότα και πόρους, και για να το κάνει αυτό οφείλει να κινηθεί με στρατηγικές επιλογές, αξιοποιώντας τα συγκριτικά της πλεονεκτήματα (του ανθρώπινου δυναμικού, της γεωγραφίας, της παραγωγικής της ικανότητας, της ιστορίας της, του πολιτισμού της). Οπότε τα ζητούμενα του σχεδιασμού δεν αφορούν μόνο τον χωρικό εξορθολογισμό της αστικής ανάπτυξης και την κατανομή στο χώρο των ωφελημάτων και των αρνητικών συνεπειών της, αλλά αναφέρονται στον ίδιο το σχεδιασμό της ανάπτυξης, που πρέπει να θέτει προτεραιότητες, να συγκεντρώνει τις προσπάθειες σε συγκεκριμένους στόχους, να κινητοποιεί τις τοπικές δυνάμεις και να διαμορφώνει μια ευρεία συναίνεση της τοπικής κοινωνίας.

Με τα ενδιαφέροντα ευρήματα, το ερευνητικό πρόγραμμα *"Μείωση της μονοκεντρικότητας στο πολεοδομικό συγκρότημα Θεσσαλονίκης και ο ρόλος του τριτογενούς τομέα"* προσφέρει μια καλή βάση για την τεκμηρίωση σκέψεων για έναν τομέα κρίσιμο πολεοδομικά, και ο οποίος νωρίς και κατεξοχήν δέχθηκε τις συνέπειες του ανταγωνισμού. Έναν τομέα ο οποίος στις νέες συνθήκες επηρέασε τη συγκρότηση των πόλεων -και της Θεσσαλονίκης στην περίπτωση μας- μεταβάλλοντας τον χαρακτήρα, τη θέση ακόμη και το ύψος των κεντρικών περιοχών τους.

Μέσα στο γενικό πλαίσιο ανταγωνισμών για την κατάληψη πλεονεκτικής θέσης στο αστικό συγκρότημα, και στο οποίο οι καθιερωμένοι ρυθμιστικοί μηχανισμοί δεν έχουν πια ισχύ, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η διαπίστωση του βιβλίου ότι "η σωστή και δημιουργική επίλυση των αντιθέσεων ανάμεσα στα διαφορετικά τομεακά συμφέροντα, τα οποία προβάλλονται ταυτοχρόνως ως γενικά συμφέροντα για την ανάπτυξη της πόλης, προϋποθέτει την ύπαρξη ενός γενικού αναπτυξιακού πλαισίου βασικών επιλογών και διατομεακών και γεωγραφικών ισορροπιών, προκειμένου να μην αναπαράγονται στείρες αντιπαλότητες ή και να οδηγούμαστε σε σημαντικής έκτασης παραλείψεις και επικαλύψεις δράσεων".

Σημειώσεις

- 1 Το ερευνητικό πρόγραμμα με τίτλο "Μείωση της μονοκεντρικότητας στο πολεοδομικό συγκρότημα Θεσσαλονίκης και ο ρόλος του τριτογενούς τομέα" ανατέθηκε από τον Οργανισμό Ρυθμιστικού Σχεδίου Θεσσαλονίκης (ΟΡΘΕ) σε επιστημονική ομάδα του Τομέα Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Τμήματος Αρχιτεκτόνων του ΑΠΘ, με την επιστημονική ευθύνη του καθηγητή Γρηγόρη Καυκαλά. Στην ερευνητική ομάδα συμμετείχαν η Ελένη Ανδρικοπούλου, αναπληρώτρια καθηγήτρια, η Αθηνά Γιαννακού, δρ. αρχιτέκτων - πολεοδόμος - χωροτάκτης (που είχαν και την επιμέλεια των κειμένων της έκδοσης), η Πόλυ Ζέικου, δρ. αρχιτέκτων - πολεοδόμος και ο Νίκος Νικηφορίδης, τοπογράφος μηχανικός (στελέχη του ΟΡΘΕ). Συμμετείχαν επίσης ο Στράτος Μάνος, αρχιτέκτων, η Κική Τόμπρου, πτυχιούχος αστικής και περιφερειακής ανάπτυξης, ο Αλέξανδρος Παντούδης, αρχιτέκτων, ο Δημήτρης Φουτάκης, οικονομολόγος - περιφερειολόγος και ο Αντώνης Κουρτάλης, τοπογράφος μηχανικός. Σύμβουλοι του προγράμματος ήταν η Γεωργία Γιαννακούρου, νομικός, σύμβουλος του ΥΠΕΧΩΔΕ και ο καθηγητής Νίκος Κορνηνός. Η έρευνα εκπονήθηκε κατά το διάστημα 1995 - 1997. Στο κείμενο που ακολουθεί, αναφερόμαστε στο έργο

ως Ερευνητικό Πρόγραμμα.

- 2 Σε ερευνητικό πρόγραμμα που προηγήθηκε και αφορούσε τη στρατηγική της ανάπτυξης της Θεσσαλονίκης, οι υπηρεσίες θεωρούνται τομέας - κλειδί για την επίτευξη των στρατηγικών στόχων της πόλης. Βλ. Α. Γερόλυμπου, Κ. Καυκούλα, Ν. Παπαμίχος, Β. Χαστάογλου, Κ. Χατζημιχάλης, "Η Θεσσαλονίκη στον 21ο αιώνα. Ανάπτυξη - περιβάλλον - πολιτισμός. Συμβολή στο Στρατηγικό Πρόγραμμα", ερευνητικό πρόγραμμα ΥΠΕΧΩΔΕ, ΟΡΘΕ, ΑΠΘ Τομέας Πολεοδομίας, Θεσσαλονίκη 1995.
- 3 Βλ. Κ. Καυκούλα, Ν. Παπαμίχος, Β. Χαστάογλου: "Σχέδια πόλεων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα", Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Αρχιτεκτόνων Α.Π.Θ. παράρτ. 15 του τόμου ΙΒ, Θεσσαλονίκη 1990.
- 4 Α. Γερόλυμπου, Ν. Καλογήρου, Κ. Χατζημιχάλης, Οι βορειοελλαδικοί οικισμοί πριν και μετά από την απελευθέρωση. Μετασχηματισμοί του αστικού και περιφερειακού χώρου. Υπουργείο Βιομηχανίας, Ενέργειας και Τεχνολογίας, ΑΠΘ Τομέας Πολεοδομίας, Θεσσαλονίκη 1988.
- 5 Κ. Καυκούλα (υπεύθ.), Α. Γερόλυμπου, Β. Χαστάογλου, Πολεοδομική θεωρία και πρακτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Υπουργείο Βιομηχανίας, ΓΓΕΤ, ΑΠΘ Τομέας Πολεοδομίας, Θεσσαλονίκη 1999.
- 6 Βλ. χαρακτηριστικά ανακοινώσεις των Κ. Δοξιάδη, Π. Βασιλειάδη, ΕΜΟΚΑ, στο Ε' Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό Συνέδριο, 1966.
- 7 Γιάννης Δ. Τριανταφυλλίδης: Πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης, 1960, επίσης του ίδιου Συμβολή στη μελέτη του οικιστικού προγράμματος και του πολεοδομικού σχεδίου της ευρύτερης Θεσσαλονίκης, 1961 καθώς και Προκαταρκτικό Διευθύνον Σχέδιο και Πρόγραμμα, 1962.
- 8 Βλ. Ν. Παπαμίχος, Β. Χαστάογλου: "Πολεοδομία και χωροταξία στη δεκαετία του '60. Η περίπτωση της Χωροταξικής Μελέτης Θεσσαλονίκης", στο Η Πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949 έως το 1974, Βόλος, 2000.
- 9 Θ. Μαλούτας (επιμ.), Οι πόλεις. Κοινωνικός και οικονομικός Ατлас της Ελλάδας, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Αθήνα - Βόλος, 2000, σελ. 31.
- 10 Για την αναλυτική συσχέτιση των κοινωνικο-επαγγελματικών χαρακτηριστικών του πληθυσμού με την χωρική τους έκφραση μέχρι το 1980, βλ. Α. Τσουλουβής

(υπεύθ.), *Μελέτη της οικιστικής ανάπτυξης της Θεσσαλονίκης*. ΤΕΕ - Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1981.

11 Οργανισμός Θεσσαλονίκης, *Μελέτη Ζώνης Οικιστικού Ελέγχου*, Στάδιο Α, Θεσσαλονίκη, 2000.

12 HABITAT II, Εθνική έκθεση της Ελλάδος, 1996.

13 Βλ. για παράδειγμα R. Fishman, *Bourgeois Utopias: The Rise and Fall of Suburbia*. New York: Basic Books, 1977. Επίσης, G. Dubois-Taine, Y. Chalas (dir.), *La Ville Emergente*. Paris: L'Aube, 1997.

14 Σύμφωνα με στοιχεία στο γαλλικό περιοδικό *Urbanisme* 303/ 1998, p. 30, η διάχυση εκτείνεται σε ακτίνα 30 χλμ γύρω από πόλεις 10 ως 30.000 κατοίκων.

15 J.-P. Orfeuil, "Pour une ville accessible", *Urbanisme*, hors serie no 3/1993, p. 42, και J.-P. Besset, "Trois modules pour la ville de demain", *Urbanisme* 269/ 1993, p. 35.

16 Βλ. Ευρωπαϊκή Ένωση, *Σχέδιο Ανάπτυξης*

ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ-ΓΕΡΟΛΥΜΠΟΥ, Α.
*Μεταξύ Ανατολής και Δύσης – Βορειοελλαδικές πόλεις
στην περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*

Δημήτρης Ν. ΚΑΡΥΔΗΣ

Δεν είναι λίγοι εκείνοι που πιστεύουν ότι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα είναι η εποχή που η πολεοδομική θεωρία και πρακτική απέκτησαν το επιστημονικό τους υπόβαθρο. Για τις αναπτυσσόμενες βιομηχανικά χώρες της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης η προηγούμενη άποψη έχει ισχυρά ερείσματα. Αρκεί να θυμηθεί κανείς περιπτώσεις όπως του σχεδιασμού της Βαρκελώνης από τον Cerda και των παρεμβάσεων του Haussmann στο Παρίσι, ή των θεωρητικών διατυπώσεων του C.Sitte για την «πολεοδομία σύμφωνα με τις καλλιτεχνικές της αρχές» και του Baumeister για τη «συστηματική μέθοδο επέκτασης των πόλεων».

Ανεξάρτητα από τις επί μέρους διαφορές ανάμεσα στις πόλεις, οι εικόνες μοιάζει να στηρίζονται σε ένα πρότυπο καθολικής ισχύος: η Ευρωπαϊκή αστική τάξη του 19^{ου} αιώνα, ευρισκόμενη σε ένα διαρκή αγώνα ισχυροποίησης της θέσης της, αναδιατάσσει τον αστικό ιστό ή σχεδιάζει νέες επεκτάσεις του με διπλό στόχο. Από τη μια να μεγιστοποιήσει την απόληψη γαιοπροσόδου από την αστική γη που κατέχει, και από την άλλη να οργανώσει συμβολικά το χώρο ώστε αυτός να συμβάλλει στην αναπαραγωγή της κυρίαρχης, δικής της ιδεολογίας. Ο έλεγχος των συνθηκών υγιεινής, η προστασία από την πυρκαγιά, η εξασφάλιση των δημόσιων μεταφορών δεν είναι παρά παρά-

ΔΗΜ. Ν. ΚΑΡΥΔΗΣ, Καθηγητής ΕΜΠ

γοντες που εισήχθησαν τότε για να διασφαλίσουν τη σταθερότητα και την ανάπτυξη της αξίας γης διακεκριμένων τμημάτων της πόλης.

Και είναι βέβαια γνωστό ότι αυτή η αναδιάταξη του αστικού ιστού, η οποία, ορισμένες φορές, ειπώθηκε ότι γίνεται για το γενικότερο, 'κοινό' συμφέρον (!), υποστηριγμένη από νέα υλικά και από μια προωθημένη τεχνολογία κατασκευής, προσέλαβε εντυπωσιακές διαστάσεις ως προς την ένταση και την έκταση με την οποία εμφανίστηκε. Η ρήξη με το παρελθόν της προκαπιταλιστικής, της *ιστορικής πόλης*, έμοιαζε να είναι απόλυτη.

Μέχρι πριν λίγα χρόνια, η αντίστοιχη εικόνα για τον Ελληνικό χώρο μας ήταν λιγότερο γνωστή στις λεπτομέρειες των πολεοδομικών παρεμβάσεων. Γενικότερα ήταν βέβαια γνωστό ότι οι συνθήκες αστικοποίησης στα δικά μας μέρη ήσαν διαφορετικές από εκείνες που ίσχυαν σε περιοχές όπου η βιομηχανική επανάσταση είχε καθορίσει τους γενικούς όρους ανάπτυξης. Ωστόσο, μόνον αφότου η Ελληνική ιστοριογραφία ασχολήθηκε συστηματικά με τα σχέδια πόλεων που συντάχθηκαν στην Ελλάδα στη διάρκεια της Καποδιστριακής, της Οθωνικής και της Τρικυπικής περιόδου κατορθώσαμε να γνωρίσουμε σε όλη τους την έκταση τις πραγματικές διαστάσεις μιας διόλου ευκαταφρόνητης πολεοδομικής πρακτικής. Η ίδια αυτή συστηματική έρευνα, πέρα από τη γνωριμία με την 'μορφολογία' των σχεδίων των ελληνικών πόλεων που μας πρόσφερε, μας ενημέρωσε και για την πολεοδομική νομοθεσία, για τους φορείς σχεδιασμού, όπως και για τους ίδιους τους μηχανικούς-πολεοδόμους.

Ο βορειο-ελλαδικός χώρος όμως, που συνέχιζε να

βρίσκεται υπό οθωμανική κατοχή, έμενε έξω από το προηγούμενο φάσμα διερεύνησης. Αυτό ακριβώς το κενό στη ιστορική έρευνα έρχεται να καλύψει το βιβλίο *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης – Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, της συναδέλφου Αλέκας Κραδήμου-Γερόλυμπου. Η συγγραφέας, από καιρό εξοικειωμένη, μέσα από έρευνες και μελέτες, με τα αρχιτεκτονικά/πολεοδομικά και κοινωνικο/οικονομικά γνωρίσματα αυτού του χώρου, στον οποίο άλλωστε είναι οργανικά ενταγμένη, στρέφει το ενδιαφέρον της σε πολυάνθρωπα εμπορο-βιοτεχνικά αστικά κέντρα εκείνης της εποχής, όπως ήταν η Καβάλα, οι Σέρρες, η Αλεξανδρούπολη (Δεδέαγατς), τα Ιωάννινα ο Βόλος και, φυσικά, η Θεσσαλονίκη.

Με χρονική λοιπόν αφετηρία τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις του 1839, που σημαδεύονται από την έκδοση του Αυτοκρατορικού Διατάγματος 'Χάτι Σερίφ' του Γκιούλχανε, η Α.Κ. παρακολουθεί βήμα προς βήμα τις εκσυγχρονιστικές τομές στον αστικό χώρο ή, για την ακρίβεια, εντοπίζει τα όρια μιας εκσυγχρονιστικής βούλησης.

Το εγχείρημα που ανέλαβε είναι πράγματι δύσκολο. Κι' αυτό, όχι μόνο γιατί οι συγκεκριμένες πόλεις, με διαφορετική η κάθε μια θέση στην ιεραρχία του οικιστικού δικτύου, απαιτούν διακριτές αναλύσεις, αλλά και γιατί στη διάρκεια του 19ου αιώνα τα γενικότερα δεδομένα στις υπό οθωμανική κατοχή περιοχές, που επέφεραν σχεδιαστικές παρεμβάσεις και πολεοδομικές ανακατατάξεις, μεταβλήθηκαν σημαντικά από τη μια χρονιά στην άλλη. Οι δυσκολίες επιτείνονται από το γεγονός ότι ο κοινωνικός σχηματισμός του βορειοελλαδικού χώρου του 19ου αιώνα, αναλυόμενος μέσα από το φάσμα της (ταξικής) διαστρωμάτωσης,

διασταυρώνεται υποχρεωτικά με μια πολύ-εθνική/πολύ-θρησκευτική πραγματικότητα: ένα μωσαϊκό από Έλληνες, Τούρκους, Εβραίους, Αρμένιους, που ήσαν φορείς διαφορετικών αντιλήψεων για την πρόοδο και τον εκσυγχρονισμό, που είχαν διαφορετικές θέσεις στο κύκλωμα λήψης αποφάσεων, απαιτεί γνώσεις και οξυδέρκεια ανάλυσης προκειμένου να αναδυθούν, στην κάθε περίπτωση πόλης, και σε κάθε χρονική στιγμή, οι κοινωνικοί πρωταγωνιστές των εξελίξεων. Είναι φανερό ότι αυτή η ανάλυση είναι κρίσιμη για τον καθορισμό του 'συλλογικού' και του 'δημόσιου', που αντιδιαστέλλονται με το 'ατομικό' και το 'ιδιωτικό' στον αστικό χώρο. Μέσα από αυτό το πρίσμα ανάλυσης ανιχνεύεται οι πρωταγωνιστικός ρόλος που είχαν, αρκετές φορές, στα πλαίσια της οθωμανικής διοίκησης, οι εθνικο-θρησκευτικές ομάδες, με προεξάρχουσα την ελληνική κοινότητα. Επίσης, μέσα από το ίδιο πρίσμα διασαφηνίζεται ο χαρακτήρας του θεσμού της δημαρχίας, που εισάγεται μετά το 1870.

Η γνώμη μου είναι ότι η συγγραφέας κατόρθωσε να υπερβεί αυτές τις δυσκολίες: η αφηγηματική ανάλυση των τεχνικών έργων που αναλήφθηκαν στις πόλεις που εξετάζει στην περίοδο από το 1839 ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, βασισμένη σε ένα στέρεο θεωρητικό υπόβαθρο, ξεδιπλώνει μπροστά μας, με τη βοήθεια άγνωστων εν πολλοίς σχεδίων πόλεων και εικονογραφήσεων, ένα ευρύ φάσμα πολεοδομικών παρεμβάσεων. Οι παρεμβάσεις αυτές κάθε φορά διεκρινίζεται αν είναι το αποτέλεσμα της αποκατάστασης του κελύφους λόγω πυρκαγιάς ή αν προκαλούνται από στυγνή κερδοσκοπία στην αστική γη (οπότε και πάλι η πυρκαγιά είναι το μέσον για την ενεργοποίηση του κερδοσκοπικού μηχανισμού). Το ευρύ φάσμα πολεοδομικών παρεμβάσεων αναφέρε-

ται σε ποικίλες δραστηριότητες στην πόλη και καλύπτει τεχνικά έργα διαφορετικών κλιμάκων μεγέθους και χρηματοδότησης. Επιλεκτικά των όσων αναφέρονται στο βιβλίο σημειώνουμε τα εξής:

- σχεδιασμός αστικών επεκτάσεων πόλεων, όπως η Λάρισα, ο Βόλος και η Καβάλα, γύρω στα 1850,
- ανασχεδιασμός, μετά από πυρκαγιά, του εμπορικού κέντρου στα Ιωάννινα, γύρω στο 1870,
- την ίδια χρονιά κατεδάφιση των θαλασσίων τειχών και κατασκευή της προκυμαίας της Θεσσαλονίκης,
- συγκρότηση μιας ολόκληρης νέας πόλης, της Αλεξανδρούπολης (Δεδέαγατς), με αφετηρία ένα σταθμό τρένου της γραμμής Κωνσταντινούπολης-Θεσσαλονίκης και ένα λιμάνι για το εξαγωγικό εμπόριο της Θράκης και, τέλος,
- σχεδιασμός και ανοικοδόμηση συγκροτήματος 'κοινωνικής κατοικίας' στη Θεσσαλονίκη, μετά το 1890.

Και βέβαια, όλη αυτή την πολεοδομική δραστηριότητα υποστηρίζει ένας σχολαστικά μελετημένος πολεοδομικός κανονισμός, που συνεχώς συμπληρώνεται και διορθώνεται. Με ιδιαίτερη προσοχή η συγγραφέας αναλύει κύρια άρθρα αυτού του κανονισμού, που σχετίζονται με τις διαδικασίες ανοικοδόμησης κτιρίων στις πόλεις.

Αξίζει πάντως να επισημανθεί ότι σε αυτήν την αφηγηματική ανάλυση με δεξιάτητα εισάγεται και σχολιάζεται στο *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης* η παρουσία των εφημερίδων στην καθημερινή ζωή, όχι ως ένα απλό στοιχείο επικαιρότητας, αλλά ως μέσον συμπύκνωσης της συλλογικής συνείδησης, διαμόρφωσης άποψης και, γιατί όχι, χειραγώγησης. Η εφημερίδα, στον βορειοελλαδικό χώρο, στα τέλη του 19^{ου} – αρ-

χές του 20^{ου} αιώνα, θεωρούμενη όχι ως ειδησεογραφικό μέσο αλλά ως βήμα κριτικής ανάλυσης και σχολιασμού, αποδεικνύεται ότι έδρασε καταλυτικά στον μετασχηματισμό της πόλης: *προηγήθηκε* των πολεοδομικών παρεμβάσεων, επισημαίνοντας τα κακώς κείμενα (κυρίως όσον αφορά τις συνθήκες υ-γιεινής) και υποδεικνύοντας την ανάγκη ανάληψης πρωτοβουλιών αλλά και *παρακολούθησε* τις πολεοδομικές παρεμβάσεις στην πορεία υλοποίησής τους – πορεία που ήταν, πολλές φορές, χρονοβόρα και ικανή να οδηγήσει σε στρεβλώσεις των αρχικών στόχων. Είναι, όμως, οι ίδιες αυτές εφημερίδες και αφορμή για την Α.Κ. να διακρίνει άλλες όψεις του εκσυγχρονισμού στον βορειοελλαδικό χώρο. Αυτό συμβαίνει στις περιπτώσεις που μια αιφνίδια αλλαγή στάσης μιας εφημερίδας, (που υποδηλώνει και χαλαρή ή ελαστική συνέιδηση), προκαλεί στη συγγραφέα κατάπληξη για την ομοιότητα μιας τέτοιας 'ευελιξίας' (όπως ή ίδια αναφέρει) «απέναντι στα δεδομένα με σημερινές συμπεριφορές και διατυπώσεις του Τύπου» (σελ. 201). Μια τέτοια αφορμή δίνει η αρθρογραφία της εφημερίδας *ΕΡΜΗΣ*, της Θεσσαλονίκης, τον Σεπτέμβριο του 1888, σχετικά με την απομάκρυνση του νηματουργείου Σαΐς, από την προκουαία της Θεσσαλονίκης.

Αυτό που μένει στον αναγνώστη του βιβλίου της Αλέκας Καραδήμου, είναι το γεγονός ότι την μεγάλη ρευστότητα που χαρακτηρίζει την βορειοελλαδική πραγματικότητα στον 19^ο αιώνα και στα τρία επίπεδα, το κοινωνικό, το πολιτικό και το οικονομικό, ο αστικός χώρος παρακολουθεί με εκπληκτική ευκολία. Αυτό, τουλάχιστον, πιστοποιούν οι συνεχείς πολεοδομικοί μετασχηματισμοί. Πίσω όμως από αυτήν την 'ευκολία' κρύβεται το τίμημα της προόδου και του εκσυγχρονισμού: η αναπαραγωγή των κοινωνικών ανι-

σοτήτων και των ταξικών διακρίσεων. Πράγματι, προς τα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα η κατάσταση στις βορειοελλαδικές πόλεις προσομοιάζει με εκείνη των βιομηχανικών πόλεων της Δύσης, στην ίδια περίοδο: μεγάλες συγκεντρώσεις πληθυσμού με οξυμένα προβλήματα στέγασης και υγιεινής όπως και ισχυροποίηση της διάκρισης δημόσιου/ιδιωτικού και της κοινωνικής διαίρεσης του χώρου. Ωστόσο, θεμελιώδεις διαφορές συνεχίζουν να υπάρχουν: στο χώρο της Ανατολής η οικονομική ανάπτυξη στηρίζεται περισσότερο σε μια προωθημένη εμπορική/μεταπρακτική διαμεσολάβηση παρά σε εκτεταμένη εκβιομηχάνιση, οι πολιτικές ισορροπίες ανατρέπονται εύκολα και ο κοινωνικός χώρος εκφράζεται με βραχύβια σχήματα ομαδοποιήσεων που, τις περισσότερες φορές, αδυνατούν να εκφράσουν προς τα έξω, ρητά, μια κοινωνική δυναμική. Τα στοιχεία αυτά επιδρούν άμεσα στον αστικό χώρο. Οι μεταβολές που ακολούθησαν μετά το 1912 το επιβεβαιώνουν.

Θα κλείσουμε αυτό το βιβλιοκριτικό σημείωμα με σύντομες παρατηρήσεις πάνω σε δύο ζητήματα. Ας δούμε το πρώτο. Σε ένα από τα πρώτα κεφάλαια του βιβλίου της, η Α.Κ. αποπειράται να ορίσει τον χαρακτήρα της οθωμανικής (βαλκανικής) πόλης, αντιδιαστέλλοντάς της από τις ευρωπαϊκές πόλεις του 19ου αιώνα. Ισχυρίζεται ότι την βαλκανική πόλη χαρακτηρίζει ενότητα «κυρίως λειτουργική», ότι στερείται πολιτικού κέντρου και ότι «ο πολυκεντρισμός και η εσωστρεφής κατά ομάδες οργάνωση της αστικής ζωής συμβαδίζουν με την έλλειψη εντυπωσιακών δημοσίων κτιρίων» (σελ. 87). Σε όσο βαθμό έχω μελετήσει όψεις της συγκρότησης και εξέλιξης της βαλκανικής πόλης μετά τον 15^ο αιώνα μάλλον θα διαφωνήσω με την προηγούμενη παρατήρησή. Γιατί, αν

αποφύγουμε εξωτερικές 'μορφολογικές' προσεγγίσεις, νομίζω ότι επιτρέπεται να διαπιστώσουμε ότι έννοια κέντρου πόλης σαφέστατα υπάρχει στην πόλη της Τουρκοκρατίας, με την αγορά σε αυτό το κέντρο να λειτουργεί ως ο κατ' εξοχήν *πυκνωτής* των κεντρικών λειτουργιών. Τα *kulliyeler*, τα πολεοδομικά συμπλέγματα από τζαμιά, μεντρεσέδες (ιεροσπουδαστήρια), χαμάμ, ιμαρέτια (φιλανθρωπικά ιδρύματα) και μπεζεστένια (σκεπαστές αγορές), επέτρεπαν τη διάχυση σε αυτά του θρησκευτικού, του διοικητικού, του κοινωνικού και του οικονομικού χαρακτήρα και την ανασύνθεση αυτών των χαρακτηρισμών σε μια ενιαία καθεστωτικά, αδιαμερισματοποίητη σε χωρικό και λειτουργικό επίπεδο, κεντρική ενότητα. Σίγουρα ένα τέτοιο κέντρο δεν 'μοιάζει' με την πλατεία του Δημαρχείου και της καθεδρικής εκκλησίας της Δυτικής πόλης - αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει ή ότι τα κτίρια που το ορίζουν δεν είναι «εντυπωσιακά». Εν πάσει περιπτώσει αυτό είναι ζήτημα ανοιχτό σε συζήτηση και σε καμία περίπτωση δεν αναιρεί τη θετική εικόνα που αποκομίζει ο αναγνώστης του *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης*.

Το δεύτερο ζήτημα είναι μια απορία. Στην περίοδο για την οποία επέλεξε το βιβλίο να παρουσιάσει την πολεοδομική δραστηριότητα στον βορειοελλαδικό χώρο, πράγματι πραγματοποιούνται αντίστοιχα έργα στο ελληνικό κράτος, στο οποίο γίνονται διαδοχικές διευρύνσεις των ορίων του. Αν αφήσουμε κατά μέρος τα νέα σχέδια πόλεων, για τα οποία μιλήσαμε στην εισαγωγή, υπάρχει μια σειρά παρεμβάσεων αντίστοιχης κλίμακας που πραγματοποιούνται σε αυτό. Αν περιοριστούμε στην Αθήνα, για παράδειγμα, θα μπορούσαμε να θυμηθούμε τα δεκάδες σχέδια 'σημειακών' επεκτάσεων της πόλης που συντάχθηκαν στα

τέλη του 19^{ου} αιώνα, την ανέγερση νέου κτιρίου αγοράς (με 'ευοσμίαν' και 'ευπρέπειαν') μετά την πυρκαγιά (και εκεί) του 1884 που κατέστρεψε τα 'άθλια παραπήγματα', ή ακόμη, τη συγκρότηση ολόκληρης της ζώνης αναψυχής του Νέου Φαλήρου που ξεκίνησε από πρωτοβουλία της Εταιρείας που είχε την εκμετάλλευση της γραμμής Αθηνών-Πειραιώς - δείγμα και αυτό προωθημένων αντιλήψεων διαχείρισης του αστικού χώρου και (κατά μία έννοια) εκσυγχρονισμού. Η απορία λοιπόν έγκειται στο γιατί όλη αυτή η δραστηριότητα του βορειοελλαδικού χώρου, όπως φαίνεται, αγνόησε πλήρως την συγγενική της στην ελεύθερη Ελλάδα - όχι σε επίπεδο σχεδιαστικών προτύπων αλλά ακόμη και σε επίπεδο δανεισμού στοιχείων από μια ήδη προωθημένη, στο ελληνικό κράτος, γνωσιολογία για την υγιεινή της πόλης ή τους κανόνες δόμησης, που είχε αποκτήσει και αντίστοιχη νομοθετική κατοχύρωση. Πράγματι, μόνο σε ένα σημείο, στις τελευταίες σελίδες του βιβλίου (σελ. 240), και αναφορικά με την ανοικοδόμηση κοινοτικών ιδρυμάτων στη Θεσσαλονίκη γίνεται λόγος, από την συγγραφέα, για χρηματοδότηση και σχέδια που έρχονται από την Αθήνα. Ίσως, το ζήτημα αυτό να είναι το αντικείμενο μιας άλλης έρευνας, που θα εξηγούσε τέτοιες ρήξεις και τομές ανάμεσα στους δύο χώρους, τους οποίους διαπερνούσε τότε η 'Μεγάλη Ιδέα' και το 'αλυτρωτικό ζήτημα'.

Συμπερασματικά, το βιβλίο *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης*, πέρα από ένα επιστημονικά άρτιο κείμενο (που εισάγει και εκτενή πληροφορία στηριγμένη σε αρχειακές πηγές) μοιάζει να συμμερίζεται και τις αρετές που προσφέρει η γλαφυρή αφήγηση ενός πεζογραφήματος. Πολύ απλά είναι συναρπαστικό!

**RODRIQUEZ - POSE A. *Dynamics of Regional Growth
in Europe Social and Political Factors***
Oxford University Press, 1998

Γιάννης ΨΥΧΑΡΗΣ

Αντικείμενο του βιβλίου είναι η μελέτη της επίδρασης των μη-οικονομικών παραγόντων στην ερμηνεία των περιφερειακών ανισοτήτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση κατά την δεκαετία του 1980 και τις αρχές της δεκαετίας του 1990.

Το βιβλίο αυτό αποτελεί τόπο συνάντησης και προσπάθεια συγκερασμού δύο ρευμάτων σκέψης τα οποία αναπτύχθηκαν παράλληλα και αυτόνομα για αρκετά χρόνια. Πρόκειται για την επανεμφάνιση των θεωριών οικονομικής μεγέθυνσης¹ από τη μια και την θεωριών των επιδράσεων της κοινωνικοοικονομικής αναδιάρθρωσης από την άλλη². Οι δύο αυτές προσεγγίσεις ενώ απόβλέπουν στην διερεύνηση του ίδιου αντικειμένου, δηλαδή στην ερμηνεία των αιτίων της άνισης ανάπτυξης, φαίνεται να έχουν υιοθετήσει αυ-

τόνομες πορείες, με ελάχιστη αλληλεπίδραση μεταξύ τους. Ξεκινούν από διαφορετικές φιλοσοφίες, υιοθετούν διαφορετικές μεθοδολογίες ανάλυσης, χρησιμοποιούν άλλες ερμηνευτικές μεταβλητές και αναφέρονται σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης. Από τη μια πλευρά βρίσκονται οι θεωρίες ενδογενούς και νεοκλασικής θεωρίας οικονομικής μεγέθυνσης που δίνουν σημαντική έμφαση στο κεφάλαιο και την τεχνολογία, ως ερμηνευτικές μεταβλητές οι οποίες επιδρούν με γραμμικό και άμεσο τρόπο στην οικονομική ανάπτυξη. Από την άλλη βρίσκονται οι θεωρίες που δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στη δυναμική του μετασχηματισμού που προκαλεί η τεχνολογία, οι επικοινωνίες, η νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής στο κοινωνικό, θεσμικό και πολιτικό περιβάλλον το

Γιάννης ΨΥΧΑΡΗΣ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Βόλος

οποίο θεωρούν ότι με τη σειρά του επηρεάζει την ανάπτυξη. Πιο συμπαγές και μοντελοποιημένο το πρώτο ρεύμα, πιο ετερόκλητο και εμπειρικά προσανατολισμένο στην μελέτη περιπτώσεων το δεύτερο. Στην πρώτη περίπτωση οι αναλύσεις βασίζονται σε συναρτήσεις παραγωγής τύπου Cobb-Douglas, προέρχονται κυρίως από οικονομολόγους, που χρησιμοποιούν διαστρωματικά στοιχεία, γραμμικές παλινδρομήσεις σε εθνικό κυρίως επίπεδο, ενώ στην άλλη συναντάμε θεωρητικές κατασκευές που προσδιορίζονται με βάση τον διαχωρισμό Φορντισμός / μετα-Φορντισμός και χρησιμοποιούν έννοιες όπως παγκοσμιοποίηση, ευέλικτη εξειδίκευση, τεχνολογικά παραδείγματα, και εξειδικεύονται στη μελέτη περιπτώσεων, οι οποίες αφορούν την τοπική και περιφερειακή κλίμακα περισσότερο, παρά την εθνική οικονομία. Σύμφωνα με το συγγραφέα μια μεγαλύτερη αλληλεπίδραση ανάμεσα στις δύο προσεγγίσεις είναι σήμερα περισσότερο από ποτέ άλλοτε ώριμη και απαραίτητη και θα μπορούσε βοηθήσει στην καλύτερη κατανόηση του φαινομένου της οικονομικής ανάπτυξης. Αυτό είναι το έργο αναλαμβάνει να διεκπεραιώσει ο συγγραφέας του βιβλίου και σε αυτό έγκειται η πρωτοτυπία και η συμβολή του.

Σύμφωνα με τον Rodríguez-Pose, η οικονομική ανάπτυξη δεν μπορεί να νοηθεί ως το γραμμικό αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης ενός περιορισμένου αριθμού οικονομικών μεταβλητών αλλά η συνέπεια μίας πιο σύνθετης και πολυπρόσωπης διαδικασίας στην οποία κοινωνικοί, πολιτικοί, θεσμικοί, και πολιτισμικοί παράγοντες – μαζί με οικονομικούς – παίζουν εξίσου σημαντικούς ρόλους. Ξεκινώντας από τη διαπίστωση ότι η βιβλιογραφία που καλύπτει τα παρεμφερή ζητήματα χαρακτηρίζεται από έντονη ανισομέρεια, τεί-

νοντας να υπερεκτιμά τους οικονομικούς έναντι των μη-οικονομικών παραγόντων, τους οποίους συνήθως θεωρεί ως συμπληρωματικούς ή υποστηρικτικούς των πρώτων, προσπαθεί να αποδείξει ότι ιδίως στο σημερινό περιβάλλον, οι παράγοντες αυτοί αποτελούν τουλάχιστον εξίσου με τους οικονομικούς, αν όχι σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμη και περισσότερο από αυτούς, γενεσιουργές αιτίες τόσο των ανισοτήτων όσο και του δυναμισμού των οικονομιών στο χώρο³.

Δεδομένου ότι παρόμοιες προσεγγίσεις της ανάπτυξης είναι μάλλον σπάνιες, η μελέτη αυτή διαθέτει στοιχεία πρωτοποριακά τόσο για το θέμα που εξετάζει, όσο και για τη μεθοδολογία που υιοθετεί, αλλά και τα συμπεράσματα που εξάγει. Επομένως όχι μόνο συμβάλει στο να καλυφθεί κατ' αρχήν ένα βιβλιογραφικό κενό, αλλά συνιστά στροφή του ενδιαφέροντος σε ένα ερευνητικό πεδίο που είχε παραμεληθεί και μπορεί να παράγει πολύ σημαντικά αποτελέσματα στο μέλλον.

Στη συνέχεια, για την όσο γίνεται πληρέστερη παρουσίαση, θα εκτεθούν με συνοπτικό και εποπτικό τρόπο τα περιεχόμενα του βιβλίου, η μεθοδολογία και τα βασικά συμπεράσματα, που θα συμπληρωθούν με ορισμένες αξιολογικές κρίσεις και σχόλια για τη χρησιμότητα αυτού του βιβλίου στον επιστημονικό διάλογο τόσο διεθνώς όσο και στην Ελλάδα.

Το βιβλίο αποτελείται από οκτώ κεφάλαια και τα συμπεράσματα. Το πρώτο αναφέρεται στις χωρικές επιπτώσεις, στο τρόπο δηλαδή με τον οποίο αντικατοπτρίζονται στο χώρο, οι μετασχηματισμοί των παραγωγικών και κοινωνικοοικονομικών δομών που συντελέστηκαν τα τελευταία χρόνια. Το δεύτερο εισάγει κοινωνικούς και πολιτικούς παράγοντες στη μελέ-

τη της ανάπτυξης και αναφέρεται στη σχετική βιβλιογραφία. Στο τρίτο κεφάλαιο επιλέγεται το επίπεδο χωρικής ανάλυσης, που είναι οι περιφέρειες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και αξιολογούνται τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα αυτής της επιλογής έναντι άλλων. Στο τέταρτο κεφάλαιο ομαδοποιούνται οι περιφέρειες της Ευρωπαϊκής Ένωσης με βάση τα αναπτυξιακά τους χαρακτηριστικά. Στο πέμπτο κεφάλαιο γίνεται μια αντίστοιχη με το προηγούμενο κεφάλαιο ομαδοποίηση των περιφερειών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με βάση όμως τα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά, και συγκρίνονται οι ομάδες της πρώτης με αυτές της δεύτερης κατηγορίας. Στο έκτο κεφάλαιο συσχετίζονται οι συνθήκες της αγοράς εργασίας με τις αναπτυξιακές επιδόσεις των περιφερειών της ΕΕ και αντιστοίχως το εκπαιδευτικό επίπεδο με τον οικονομικό δυναμισμό των περιφερειών της Ισπανίας. Στο έβδομο κεφάλαιο αντιπαραβάλλει τους θεσμούς και τις πολιτικές περιφερειακής ανάπτυξης με τα αναπτυξιακά αποτελέσματα και αναφέρεται σε χαρακτηριστικά παραδείγματα επιτυχιών (Τρίτη Ιταλία, Βάδη-Βιτεμβέργη, Δυτική Γιούτλαντ και Νότια Νορβηγία, Ρήνος των Άλπεων) και διαψεύσεων (Ιταλικός Νότος, λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες της Ισπανίας). Στο όγδοο κεφάλαιο εξετάζονται ο πολιτικός εκλογικός και δημοσιονομικός κύκλος, οι μορφές αντιπροσωπευτικότητας, και η πολιτική τοποθέτηση των εκλεγμένων φορέων άσκησης πολιτικής σε σχέση με τις οικονομικές επιδόσεις των περιφερειών. Τέλος το κεφάλαιο των συμπερασμάτων συνοψίζει τα βασικά ευρήματα του βιβλίου.

Η συνοπτική παράθεση της θεματολογίας και μόνο δείχνει με εύγλωττο τρόπο τόσο το εύρος όσο και την σημασία των θεμάτων που αναπτύσσονται στο βι-

βλίο. Τρία είναι τα κύρια βασικά συμπεράσματα που στοιχειοθετούνται από την ανάλυση.

Πρώτα απ' όλα, καταρρίπτεται ο ισχυρισμός που υποστηρίζεται από τις θεωρίες της κοινωνικοοικονομικής αναδιάρθρωσης ότι οι περιφέρειες κερδίζουν συνεχώς έδαφος έναντι του κράτους και αρχίζουν να γίνονται μια πιο κατάλληλη μονάδα ανάλυσης και μελέτης της αλληλεπίδρασης των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών στο μεταβιομηχανικό κόσμο. Σε μια περίοδο έντονου μετασχηματισμού των παραγωγικών δομών και διεθνοποίησης της οικονομίας θα ανέμενε κανείς, σύμφωνα με τις προαναφερθείσες θεωρίες, την αποσύνδεση των ρυθμών ανάπτυξης ορισμένων περιφερειών ενός εθνικού χώρου από τους ρυθμούς ανάπτυξης της εθνικής οικονομίας. Κάτι τέτοιο όμως δεν φαίνεται να συμβαίνει και ούτε να επιβεβαιώνεται από την ανάλυση των στοιχείων. Αντίθετα με ότι συνήθως υποστηρίζουν οι υποστηρικτές των θεωριών της οικονομικοκοινωνικής αναδιάρθρωσης η επιρροή και σημασία του εθνικού κράτους και ο ρυθμός ανάπτυξης της εθνικής οικονομίας εξακολουθούν να επηρεάζουν καθοριστικά το ρυθμό ανάπτυξης των περιφερειών τους. Μπορεί η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, οι ευέλικτες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και η πολιτική ολοκλήρωση να έχουν φέρει τις περιφέρειες πιο κοντά στο προσκήνιο του οικονομικού γίγνεσθαι, η τάση όμως αυτή μάλλον έχει υπερεκτιμηθεί. Τα εμπειρικά ευρήματα της εργασίας που παρουσιάζονται στο βιβλίο δείχνουν ότι το εθνικό κράτος και η εθνική οικονομία εξακολουθούν ακόμη και σήμερα να αποτελούν την κύρια βάση για την ανάλυση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών μετασχηματισμών σε περιφερειακό επίπεδο. Η μεγαλύτερη διακύμανση σε όλες

τις μεταβλητές που αναλύθηκαν εμφανίζεται πιο έντονα μεταξύ κρατών παρά μεταξύ περιφερειών εντός του εθνικού κράτους.

Ένα επόμενο βασικό συμπέρασμα του βιβλίου είναι ότι παρατηρείται σοβαρή και ισχυρή συσχέτιση ανάμεσα στις κοινωνικές συνθήκες μίας περιφέρειας και στις οικονομικές της επιδόσεις. Περιφέρειες με παρεμφερείς κοινωνικές δομές εμφανίζουν, κατά κανόνα, παρεμφερείς αναπτυξιακές επιδόσεις. Αντίθετα με ότι υποστηρίζεται από τις θεωρίες οικονομικής μεγέθυνσης που δίνουν έμφαση κυρίως στην τεχνολογία και το κεφάλαιο, ο βαθμός συσχέτισης μεταξύ οικονομικού αποτελέσματος και κοινωνικών συνθηκών της περιοχής όπου η οικονομική δραστηριότητα λαμβάνει χώρα είναι αρκετά ισχυρός και στατιστικά σημαντικός. Αντίθετα, δηλαδή, με ότι συνήθως ισχυρίζονται οι υποστηρικτές των θεωριών της οικονομικής μεγέθυνσης, οι κοινωνικοί παράγοντες φαίνεται ότι παίζουν σημαντικό ρόλο στις αναπτυξιακές επιδόσεις των περιφερειών της Ε.Ε. Για να στοιχειοθετηθεί αυτό το συμπέρασμα γίνεται από τον συγγραφέα μια αρκετά έξυπνη, ευρηματική και μεθοδολογικά πρωτότυπη, όσο και απλή, ανάλυση, που αξίζει εκτενέστερο σχολιασμό.

Αρχικά ο συγγραφέας επιδιώκει σε μια κοπιώδη προσπάθεια προκειμένου να διαμορφώσει μια ομοιογενή και ολοκληρωμένη βάση δεδομένων κοινωνικών μεταβλητών που ομαδοποιούνται στις εξής κατηγορίες: στο εργατικό δυναμικό, στην απασχόληση, στη δημογραφική δομή, στη μεταβολή του πληθυσμού, στο εκπαιδευτικό επίπεδο και το βαθμό αστικότητας. Στη συνέχεια με τον υπολογισμό του συντελεστή συσχέτισης διαπιστώνει ότι οι μεταβλητές που εξετάζει δεν σχετίζονται με το ρυθμό οικονο-

μικής ανάπτυξης των περιφερειών της ευρωπαϊκής ένωσης. Υπό το πρίσμα αυτών των στατιστικών αποτελεσμάτων κάποιος θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι οι κοινωνικές συνθήκες και η οικονομική ανάπτυξη δεν εμφανίζουν συστηματική και στατιστικά αποδεκτή σχέση στις περιφέρειες της ΕΕ, και ότι η σύνδεση μεταξύ αυτών δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια απλή σύμπτωση ή ακόμη και το αποτέλεσμα στο όριο του στατιστικού σφάλματος. Όμως, όπως παρατηρεί ο συγγραφέας, ο συντελεστής συσχέτισης συγκρίνει γραμμικά δύο μεμονωμένες μεταβλητές. Επομένως, το γεγονός ότι δύο μεταβλητές δεν εμφανίζουν ισχυρή συσχέτιση δεν υπονοεί απαραίτητα ότι ως σύνολο οι παράγοντες αυτοί, και ότι η σύνθετη κοινωνική πραγματικότητα που συγκροτούν, δεν συνδέεται με την ανάπτυξη. Κατά συνέπεια θα πρέπει να υιοθετηθεί μια άλλη πολυμεταβλητή ανάλυση. Η πρώτη που σκέφτεται αμέσως μετά είναι η ανάλυση πολλαπλής παλινδρόμησης. Αλλά και αυτή όμως πάσχει από προβλήματα πολυσυγγραμμικότητας, ταυτόχρονης συναιτιότητας, και χωρικής αυτοσυσχέτισης. Κατά συνέπεια, η προσφορότερη εναλλακτική, και πιο κατάλληλη, λύση δίνεται από την ταξονομική ανάλυση. Διαμορφώνει έτσι έξη ομάδες περιφερειών με βάση τα κοινωνικά χαρακτηριστικά και έξη ομάδες περιφερειών με βάση τις αναπτυξιακές επιδόσεις. Στη συνέχεια συγκρίνει τις περιφέρειες που περιλαμβάνονται στις έξη ομάδες με βάση τα κοινωνικά και στις έξη ομάδες με βάση τα αναπτυξιακά χαρακτηριστικά. Με αυτό τον τρόπο διαπιστώνει ότι σε πέντε από τις έξη ομάδες συμμετέχουν περίπου οι ίδιες περιφέρειες, και έτσι τεκμηριώνει το συμπέρασμά του, ότι δηλαδή περιφέρειες με ομοειδή κοινωνικά χαρακτηριστικά έχουν και παρεμφερή αναπτυξιακή συμπερι-

φορά.

Το τρίτο βασικό συμπέρασμα του βιβλίου είναι η έλλειψη στατιστικά σημαντικής συσχέτισης ανάμεσα στους ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης και στις κατηγορίες των μεταβλητών που αντικατοπτρίζουν το πολιτικό περιβάλλον σε μια περιφέρεια. Ούτε η ανάλυση διακύμανσης, ούτε η ταξονομική ανάλυση προσφέρουν στατιστικά σημαντικές και αξιόπιστες ενδείξεις για την ύπαρξη σχέσης ανάμεσα στο πολιτικό περιβάλλον και στα οικονομικά αποτελέσματα και επιδόσεις των περιφερειών της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά την μελετηθείσα περίοδο. Οι λόγοι που επικαλείται ο συγγραφέας για την ερμηνεία του φαινομένου είναι καλά στοιχειοθετημένοι, ευλογοφανείς και αξιόπιστοι. Η έλλειψη των κατάλληλων στατιστικών στοιχείων, η αδυναμία ποσοτικής έκφρασης των πολιτικών μεταβλητών και η αδυναμία χωρικής τους έκφρασης είναι ορισμένοι από αυτούς. Πλην όμως το βιβλίο δεν υποδεικνύει ένα εναλλακτικό τρόπο με τον οποίο θα μπορούσαν να επιβεβαιωθούν εμπειρικά όσα πολύ εύστοχα και σωστά διατυπώνει. Μένει προς διερεύνηση ένας στατιστικά αξιόπιστος τρόπος που να συνδέει πολιτικές παραμέτρους και οικονομικές επιδόσεις των περιφερειών. Το αναπάντητο αυτό ερώτημα συνιστά περισσότερο πρόκληση για περαιτέρω έρευνα παρά αδυναμία του βιβλίου.

Πέρα από αυτά τα τρία βασικά συμπεράσματα στο βιβλίο υπάρχουν ακόμη μια σειρά από διαπιστώσεις που δεν μπορεί να περάσουν απαρατήρητες. Ήδη, από το πρώτο κεφάλαιο, διατυπώνει την πρόταση ότι στην περίπτωση των περιφερειακών ανισοτήτων οι δυνάμεις της αδράνειας είναι μεγαλύτερες από τις δυνάμεις του μετασχηματισμού. Κατά συνέπεια, από τη στιγμή που εγκαθιδρυθεί ένα σύστημα ανισοτήτων

στο χώρο, ενεργοποιούνται δυνάμεις που ανθίστανται σθεναρά στο μετασχηματισμό του. Αυτό φαίνεται ότι συμβαίνει και στην περίπτωση των περιφερειακών ανισοτήτων στο ευρωπαϊκό χώρο, όπου παρά τις ελάχιστες εξαιρέσεις, ο γενικός κανόνας δεν προσφέρει ενδείξεις για να υποστηρίξουμε ότι οι ρυθμοί ανάπτυξης των περιφερειών σήμερα έχουν υποστεί ριζικές μεταβολές σε σχέση με τις προηγούμενες δεκαετίες. Κατά συνέπεια, οι μορφές των ανισοτήτων στο χώρο σήμερα παρουσιάζουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά με αυτές που υπήρχαν ακόμη και πριν από σαράντα χρόνια. Κάτι ακόμη που πρέπει επίσης να υπογραμμιστεί είναι η σοβαρή συσχέτιση του μορφωτικού επιπέδου του πληθυσμού με το επίπεδο και το ρυθμό περιφερειακής ανάπτυξης. Η εμπειρική διερεύνηση με δεδομένα που αφορούν την Ισπανία είναι ιδιαίτερα κατατοπιστική και αρκετά πρωτότυπη.

Αν σε όλα αυτά προστεθούν η βιβλιογραφική πληρότητα, ο απλός τρόπος με τον οποίο διατυπώνονται οι σκέψεις και αναπτύσσονται τα επιχειρήματα, και η έλλειψη πλατειασμών και περιττολογίας καθιστούν αυτό το βιβλίο απαραίτητο για κάθε μελετητή στα σχετικά θέματα. Ενσωματώνει την επιστημονική συζήτηση που διεξάγεται σε διεθνές επίπεδο και συμβάλει στην περαιτέρω ανάπτυξη της.

Απευθύνεται κυρίως σε ακαδημαϊκούς διαφόρων ειδικοτήτων όπως οικονομολόγους, πολιτικούς επιστήμονες, χωροτάκτες, κοινωνιολόγους. Προτείνεται επίσης σε σχεδιαστές της οικονομικής πολιτικής σε ευρωπαϊκό, εθνικό και τοπικό επίπεδο καθώς επίσης και σε στελέχη της δημόσιας διοίκησης και σε επιτελικά στελέχη της ευρωπαϊκής ένωσης. Είναι απαραίτητο διδακτικό υλικό σε τμήματα μεταπτυχιακών σπουδών με ειδικότητες όπως περιφερειακή ανά-

πτυξη, ευρωπαϊκή πολιτική, ευρωπαϊκές και διεθνείς σπουδές, οικονομική ανάπτυξη, πολιτική επιστήμη, δημόσιες πολιτικές. Τέλος είναι χρήσιμο βιβλίο και για όσους ενδιαφέρονται να γνωρίζουν και να συμμετέχουν ενεργά στις εξελίξεις που συντελούνται σήμερα στην διαδικασία ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Σημειώσεις

1. Χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι είναι οι Solow 1956, Solow 1970, Solow 1994, Romer 1986, Romer 1994, Lucas 1988, Grossman and Helpman 1991, Aghion and Howitt, 1992
2. Πρόκειται ουσιαστικά -και εντελώς σχηματικά- για τέσσερις τουλάχιστον ομάδες θεωρητικών προσεγγίσεων όπως αυτές της ευέλικτης εξειδίκευσης, της Γαλλικής σχολής της ρύθμισης, της θεσμικής σχολής, και της συζήτησης για την Τρίτη Ιταλία, οι οποίες και εμφανίζουν αρκετές διαφορές μεταξύ τους. Ως χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι αναφέρονται ενδεικτικά οι Scott and Storper 1986, Storper 1997, Piore and Sabel 1984, Massey 1984, Harvey 1985, Aglietta 1976, Lipietz 1987, Henderson and Castells 1987, O'Brien 1992, Dunford 1988, Cooke and Morgan 1992. Για λόγους συγχρονισμού με την περίοδο αναφοράς της μελέτης (1980-1992), οι βιβλιογραφικές παραπομπές αναφέρονται κυρίως σε αυτό το χρονικό διάστημα.
3. Σχετικά με το ρόλο των κοινωνικών και πολιτικών παραγόντων στην ανάπτυξη βλέπε κυρίως Nordhaus 1989, Lane and Ersonn 1987, Olson 1982, Hirsch 1977.

Βιβλιογραφία

- AGHION, P. and HOWITT, P. (1992): 'A Model of Growth through Creative Destruction', *Econometrica*, 60/2: 322-52
- AGLIETTA, M. (1976): *A Theory of Capitalist Regulation: The U.S. Experience*, London: New Left

Books

- COOKE, P. and MORGAN, K. (1992): 'The Network Paradigm: New Departures in Corporate and Regional Development', *Paper presented at international conference on Europe after Maastricht*, Lemnos Greece
- DUNFORD, M. (1988): *Capital, the State, and Regional Development*, London: Pion
- GROSSMAN, G.M. and HELPMAN, E. (1991): *Innovation and Growth in the World Economy*, Cambridge: MIT Press
- HARVEY, D. (1985): *The Urbanization of Capital*, Oxford: Basil Blackwell
- HENDERSON, J. and CASTELLS, M. (eds) (1987): *Global Restructuring and Territorial Development*, Beverly Hills: Sage
- HIRSCH, F. (1977): *Social Limits to Growth*, London: Routledge & Kegan Paul
- LANE, J.E. and ERSONN, S. (1987): 'Politics and Economic Growth', *Scandinavian Political Studies*, 10: 19-34
- LIPIETZ, A. (1987): *Mirages and Miracles: The Crises of Global Fordism*, London: Verso
- LUCAS, R.E. (1988): 'On the Mechanics of Economic Development', *Journal of Monetary Economics*, 22/1: 3-42
- MASSEY, D. (1984): *Spatial Divisions of Labour: Social Structures and the Geography of Production*, London: Macmillan
- NORDHAUS, W.D. (1989): 'Alternative Approaches

to Political Business Cycle', *Brookings Paper on Economic Activity*, 2: 1-68

O'BRIEN (1992): *Global Financial Integration: The End of Geography*, London: Royal Institute of International Affairs

OLSON, M. (1982): *The Rise and Decline of Nations: Economic Growth, Stagflation and Social Rigidities*, New Haven: Yale University Press

PIORE, M. and SABEL, C. (1984): *The Second Industrial Divide*, New York: Basic Books

ROMER, P.M. (1986): 'Increasing Returns and Long-Run Growth', *Journal of Political Economy*, vol. 94/5: 1002-1037

ROMER, P.M. (1994): 'The Origins of Endogenous Growth', *Journal of Economic Perspectives*, 8/1:3-22

SCOTT, A.J. and STORPER, M. (eds) (1986): *Production, Work, Territory*, London: Allen and Unwin

SOLOW, R.M. (1956): 'A Contribution to the Theory of Economic Growth', *Quarterly Journal of Economics*, 70: 65-94

SOLOW, R.M. (1970): *Growth Theory: An Exposition*, Oxford: Oxford University Press

SOLOW, R.M. (1994): 'Perspectives on Growth Theory', *Journal of Economic Perspectives*, 8/1:45-54

STORPER, M. (1997): *The Regional World: Territorial Development in a Global Economy*, New York/London: The Guilford Press